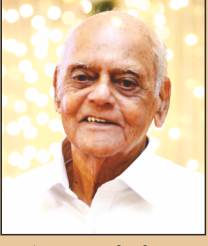

जन्मशताब्दीवर्ष

वसंत नरहर फेणे

शब्द रुची

५९
॥ॐ॥

एप्रिल-जून २०२६ | मूल्य १० रुपये

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द रुची

एप्रिल-जून २०२६

त्रैमासिक पुस्तिका पाचवी, मूल्य १० रु.

संपादक : अरुण जोशी

मुखपृष्ठ : ग्रंथाली संगणक विभाग

कार्यालयीन संपर्क

ग्रंथाली संगणक विभाग

shabdruchee24@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी - धनश्री धारप

वेबसाइट डिझाइन व डिजिटल एडिटिंग - समीर कदम

संपर्क

ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.

हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर,

मनोरमा नगरकर मार्ग, माहीम (प.), मुंबई ४०००१६

फोन : (०२२) ६८८४२२१२ (वेळ : दुपारी १ ते ६.३०)

अंकासाठी लेख व प्रतिक्रिया पुढील मेलवर पाठवावी.

shabdruchee24@gmail.com

ऑफिस वेळ : दुपारी १ ते सायं. ७

संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली' चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे. त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी 'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

अनुक्रम

- नव्या माणसाचे आगमन / ५
नीलकंठ कदम
- समाजक्रांती करू पाहणारा सच्चा प्रकाशक
काँ. अरविंद पाटकर / ९
दीपा देशमुख
- सेहेचाळीस वर्षांनंतर
'सेंट्रल बस स्टेशन' वाचल्यावर / १२
प्रा. डॉ. अविनाश कोल्हे
- तू रूप विराट! / १४
विजयालक्ष्मी मणरीकर
- दलित लेखिका बामा / १७
संजीवनी खेर
- समकालीन जपानी-कोरियन स्त्रीलेखन
एक आढावा / १९
नंदन जोशी
- मातृभाषा निलयम / २२
डॉ. निर्मोही फडके
- वृत्तांत / २६
- ग्रंथपाने / ३९ ते ४२

संपादकीय

वसंत नरहर फेणे यांचे जन्मशताब्दी वर्ष नुकतेच सुरु झाले. फेणे हे नवकथेच्या शिलेदाराना समकालीन लेखक, तरी थोडे उशिराच त्यांचे कथाविश्व प्रसिद्धीस आले. 'काना आणि मात्रा' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह १९७२ मध्ये प्रसिद्ध झाला आणि एक आगळा कथाकार वाचकांच्या भेटीला आला. त्यांच्या कथा काळापुढचा विचार मांडतात, बोल्ड आहेत असे त्यांच्या लेखनाचे वेगवेगळे विशेष सांगितले जातात. प्रसिद्धी व सामाजिक वर्तुळापासून दूर राहणारे फेणे त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांमधून प्रकट होत राहिले. 'ध्वजा' हा त्यांच्या निवडक कथांचा संग्रह. 'सेंट्रल बस स्टेशन' ही त्यांची कादंबरी ग्रंथालीने प्रसिद्ध केली. प्रा. डॉ. अविनाश कोल्हे यांनी त्या कादंबरीबद्दल या अंकात लिहिले आहे.

बांद्रा येथील 'संगीत सभा, बांद्रा ईस्ट' या संस्थेने अर्धशतकी वाटचाल पूर्ण केली. त्यानिमित्त संस्थेने पुस्तक प्रकाशन आणि कार्यक्रमाचे आयोजन केले होते. त्यात ग्रंथालीचा सक्रिय सहभाग होता. या काळात त्यांच्याकडे गायलेल्या किशोरी आमोनकर, भारतरत्न पं. भीमसेन जोशी, मालिनी राजूरकर, पं. सी.आर. व्यास, पं. डी.के. दातार, पं. जितेंद्र अभिषेकी अशा दिग्गज गायक-वादकांच्या शिष्यांनी त्यांच्याबद्दल लिहिलेल्या लेखांचे संकलन असलेले 'कहन' हे पुस्तक नुकतेच प्रकाशित झाले. एक संग्राह्य दस्तावेज म्हणून निश्चित त्याला महत्त्व आहे.

घराघरात ग्रंथालय असावे असे स्वप्न पाहणारे अरविंद पाटकर यांनी प्रकाशन व्यवसायात आपली मोहोर उमटवली. त्यांचे जाणे चटका लावणारे आहे. त्यांचे व्यक्तित्व आणि त्यांचे योगदान सांगणाऱ्या आठवणी दीपा देशमुख यांनी जागवल्या आहेत.

ग्रंथालीच्या तीन लेखकांना पुरस्कार प्राप्त झाले. सारिका कुलकर्णी (बे दुणे पाच), सलील वाघमारे (मराठी भाषा : लेखन-मार्गदर्शन) यांना राज्यशासनाचा तर सुनंदा भोसेकर यांना त्यांच्या 'पेरिप्लस ऑफ हिंदुस्थान' या दोन खंड असलेल्या ग्रंथाला 'लोकमत'चा पुरस्कार लाभला, याचा 'ग्रंथाली' परिवारास आनंद खास आहे. तीनही वेगळ्या धाटणीचे आणि वाचनीय ग्रंथ आहेत.

डॉ. निर्मोही फडके यांचा महाराष्ट्राबाहेरील साहित्यानुभव, विजयालक्ष्मी मणेरीकर यांनी मास्टर दीनानाथ मंगेशकर यांच्या व्यक्तित्वाचे मांडलेले अवलोकन आणि नंदन जोशी यांनी तीन आशियाई लेखिकांच्या साहित्याचा घेतलेला आढावा, असे अन्य लेख अंकात आहे.

प्रसिद्ध व्यंगचित्रकार प्रशांत कुलकर्णी यांचे 'महाराष्ट्राच्या हास्यरेषा' हे महत्त्वाचा दस्तावेज ठरणारे पुस्तक मे महिन्यात प्रकाशित करायचे योजले आहे. शंकरराव किर्लोस्कर, बाळ ठाकरे, शि.द. फडणीस, वसंत सरवटे, वसंत हळबे, राज ठाकरे, प्रदीप म्हापसेकर ते अलीकडचे तरुण व्यंगचित्रकार असा शतकभरातील व्यंगचित्रकारांचा पट या पुस्तकात मांडला आहे.

सध्याच्या युद्धाने अस्वस्थ, अशांत काळात असे चांगले साहित्य, संगीत, कला यात घालवलेले क्षण उभारी देतील.

- अरुण जोशी

नव्या माणसाचे आगमन

(नारायण सुर्वे यांचा कवितासंग्रह)

एक स्वरूप विवेचन

नीलकंठ कदम

१. साठोत्तरी काळातील एक महत्त्वाचे आणि मराठी काव्य-परंपरेमधील एक वैशिष्ट्यपूर्ण नाव म्हणजे कविवर्य नारायण सुर्वे होत, हे आता सर्वमान्य झाले आहे. एकोणीसशे साठच्या दशकापर्यंत मराठी कवितेला अनोखे असलेल्या एका वंचित आणि अभावग्रस्त समूहाचे जीवनविश्व सुर्व्यांच्या कवितेने पहिल्यांदा मराठी कवितेच्या कक्षेत आणले, हेही आता निर्विवादपणे मान्य झाले आहे. कवी सुर्व्यांनी मोजक्याच म्हणजे साधारणतः १४५ इतक्याच कविता लिहिल्या आहेत. मराठी कविता अती शब्दांच्या आणि सर्वसामान्य वाचकांना क्षणःकाल दचकविणाऱ्या किंवा थांबून विचार करायला लावणाऱ्या प्रतिमांच्या अरण्यवाटांवर चालत असताना, त्याच प्रवासात सुर्व्यांची कविता, कवितेच्या रसिकांशी थेट संवाद करीत अवतरली. तिच्या निर्मात्यामध्ये आपले अनुभवविश्व वेगळे आहे, याची प्रखर जाणीव होती. आणि म्हणूनच आपल्या कवितेची आविष्कार-शैलीदेखील वेगळीच असली पाहिजे, याचे भान आणि त्यासाठी आवश्यक असलेला आत्मविश्वासदेखील त्याच्याकडे होता. आविष्कार-शैलीचा हा शोध घेताना सुर्वे यांना प्रयास पडले नाहीत. कारण सुर्व्यांनी आपले अनुभव जसे भवतालात शोधले तशीच ते भावानुभव व्यक्त करण्याची भाषादेखील आपल्या सभोवतालातूनच स्वीकारली. शिवाय, ज्या शाहिरी पथकांचे बहुजन समाजाशी सांस्कृतिक संबंध होते, अशा पथकांशीदेखील सुर्व्यांचे कृतिशील संबंध होते. तिथल्या थेट संवादी भाषेचा सुर्व्यांच्या शब्दकळेवर निश्चितच परिणाम झाला असणार. परिणामी, त्यांच्या कवितेची शब्दकळा ही सामान्यांच्या बोलीभाषेशी संवादी नाते निर्माण करणारी झाली. तिच्यातील, मर्यादित प्रमाणात का होईना, असलेले प्रतिमाविश्व हे सुर्वे ज्या जगाचे चित्रण आपल्या कवितांमधून साकार करू पाहत होते त्या विशिष्ट समूहाच्या जीवनाशी संबद्ध होते. स्वाभाविकच ते आकलन-सुलभ होते, किंवा असेही म्हणता येईल, की त्या प्रतिमा-शब्दकळेतून

सुर्व्यांनी आपल्या अनुभव-विश्वाचा काव्यगत प्रत्यय दिला. (पुढच्या काळातील नामदेव ढसाळांच्या कवितेतील शब्दकळा हीदेखील त्यांच्या जीवन-संबद्धातूनच आकाराला आली असली तरीदेखील ती सर्वथा तेव्हा तरी आकलन-सुलभ नव्हती.) सुरुवातीला महानगरामधील श्रमिकांच्या जीवनामधील कष्ट-अभाव-वंचना, त्यातही त्यांची स्वप्न पाहण्याची वृत्ती, त्यांचा स्वप्नभंग, त्यांची लढाऊ वृत्ती आणि विशिष्ट विचारसरणीच्या आधारे परिवर्तन होईल, हा सगळा अंधार जाऊन एक दिवस 'नक्की उजाडेल', या भावनेवर असलेली त्यांची प्रगाढ श्रद्धा; या अनुभवांना साकार करणाऱ्या सुर्व्यांच्या प्रारंभीच्या कवितेने कालांतराने ह्या विशिष्ट जीवनसंबद्ध (आशयसंबद्ध) आणि परिणामतः आविष्कारसंबद्ध मर्यादाही ओलांडल्या. मात्र त्यामधील परिघाबाहेरची सामान्य माणसे, कष्टकरी यांच्याविषयीची आणि त्यांच्या दैनंदिन जगण्याविषयीची कवी सुर्व्यांची आस्था किंवा कणव तसूभरही उणावली नाही.

२. अगोदरच्या परिच्छेदामध्ये नारायण सुर्वे यांच्या प्रारंभीच्या कवितांमधून व्यक्त झालेल्या भावानुभवांचे स्वरूप स्थूलपणे आणि तेही सूत्ररूपाने नमूद केले आहे. हे जीवनानुभव वाचकाला सुर्व्यांच्या 'ऐसा गा मी ब्रह्म' (१९६२), 'माझे विद्यापीठ' (१९६६) या कवितासंग्रहांमधून आणि काहीएक प्रमाणात त्यांच्या 'जाहीरनामा' (१९७५) या कवितासंग्रहामधून प्रत्ययाला येतात. मात्र त्यानंतर जवळपास वीसेक वर्षांच्या कालखंडानंतर मुंबईच्या पॉप्युलर प्रकाशनाने १९९५ साली प्रसिद्ध केलेल्या 'नव्या माणसाचे आगमन' ह्या सुर्व्यांच्या अखेरच्या कवितासंग्रहामध्ये त्यांच्या कवितांचे एक अनोखे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप प्रत्ययाला येते. प्रस्तुत निबंधात याच कवितासंग्रहाचे हेच स्वरूप समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अर्थातच हा प्रयत्न, कवितांमधून व्यक्त होणारा भावानुभव आणि त्याची आविष्कृती, अशा दोन्ही प्रकारचा आहे.

३. प्रस्तुत कवितासंग्रहाची अनुक्रमणिका पाहिली,

तरीदेखील त्यामधील कवितांमधून साकार झालेल्या भावानुभवांची व्याप्ती लक्षात येते. कवी सुर्व्यांना आपल्या काव्यगत वारशाचे आणि वैचारिक वारशाचे भान असल्याचे इथेही प्रत्ययाला येते. या संग्रहामध्ये कवी केशवसुत (कृष्णाजी केशव दामले), कवी मर्ढेकर (मर्ढेकरांशी एक बातचीत) आणि जागतिक व्यासपीठावरील मार्क्सवादी रशियन क्रांतिकारक आणि विचारवंत लेनिन (लेनिन) यांना उद्देशून कविता आहेत. अगोदर म्हटल्याप्रमाणे, कवी सुर्व्यांना अगदी अखेरपर्यंत एकूणच माणसाविषयी आत्मीयता होती, याचे प्रत्यंतर या संग्रहातील कवितांमधून येते. विशेषतः ज्याला सर्वहारा वर्गातील माणूस म्हणता येईल, असा माणूस त्यांच्या आस्थेच्या केंद्रस्थानी होता. या संग्रहातील उस्मान अली, तुमी असं का वागलात वं?, कबुतऱ्या, का म्हणू!, बिगारी नाका, पोर्टरची स्वगते, मनीऑर्डर, तुमचंच नाव लिवा आणि कुटुंब; या कवितांमधील भावानुभव याचीच खात्री देतात. कवीच्या कवितेने त्याच्या वर्तमानाशी समांतर राहिले पाहिजे आणि त्याचे हे 'समांतर असणे' साधारणपणे दोन प्रकारचे असावे/असते. चांगला कवी त्याला घेऊन असलेल्या बाह्यवास्तवाला आविष्कृत करित असतो. तसाच तो अनुभवपरत्वे त्याच्या आंतरिक वास्तवाला-देखील कवितारूप देत असतो. हे दोन्ही प्रकारचे भावानुभव कवीच्या वर्तमानातूनच त्याला प्राप्त झालेले असतात. तो त्यांचे कवितारूपात आविष्करण करित असतो, हे सर्वज्ञात घटित आहे.

४. कवीच्या बाह्यवास्तवातील माणसांचा संदर्भ असलेल्या कवितांचे नामनिर्देशन अगोदरच्या परिच्छेदात झाले आहेच. परंतु कवीचे आंतरिक वास्तव प्रक्षेपित करणाऱ्या कवितादेखील प्रस्तुत संग्रहात आहेत. लोक, असे अस्वस्थ कसे?, ठीकच चालले आहे!, एखादा गजरा हाताला, भार, ---तर समज, तो, आश्रय; या कवितांमधील भावानुभव हे बाह्यवास्तवातील घटिते आणि त्या परिणामी कवीच्या भावविश्वात निर्माण झालेली भावस्पंदने यांच्या ताणातून निर्माण झालेले आहेत. या अर्थाने हे भावानुभव कवीचे आंतरिक वास्तवच साक्षात करणारे आहेत. आणखी एक आशयसूत्र या संग्रहातील काही कवितांमधून साकार झाले आहे. ते संबंधशोधाचे आशयसूत्रआहे. अशा प्रकारचे संबंधशोधाचे आशयसूत्र, त्या संबंधांकडे अत्यंत प्रगल्भपणे पाहत किंवा वयोपरत्वे / अनुभवपरत्वे त्याकडे मानवी शहाणिवेने पाहत, साकार करणे हे तर सुर्व्यांच्या काव्यशैलीचे वैशिष्ट्य होते / आहे. ते प्रस्तुत संग्रहामधील तत्संबंधित कवितांमधून अधिकच गडदपणे प्रत्ययाला येते. या संग्रहातील दबाव आणू नये--तुम्ही, घुसमट, अपेक्षा, मी ही अशी..., ठीकच चालले आहे!, दुवा, पुरे कर...,

नारायण सुर्वे

---आणि आपण; या कवितांमधून हे आशयसूत्र विलोभनीयरीत्या साकार झाले आहे.

५. आपल्या काव्यगत संपन्न वारशाला अधोरेखित करताना कवी सुर्व्यांनी निर्मिलेली कृष्णाजी केशव दामले ही कविता ही मराठीतील पूर्वसूरी व्यक्तींवर कवींनी लिहिलेल्या कवितांमधील एक अप्रतिम कविता आहे. अगोदरच्या महत्त्वाच्या कवीविषयी, म्हणजेच केशवसुतांविषयी नंतरच्या पिढीतील लेखकांनी कृतज्ञतेपोटी जे त्यांच्याविषयीच्या स्मरणार्थ चिरस्थायी स्वरूपाचे काम करून ठेवले आहे, त्याची काव्यात्म नोंद तर या कवितेत आहेच, परंतु विद्यापीठीय समीक्षकांनी केशवसुतांच्या कवितेवरील प्रभावाचे नाते थेट 'गोल्डन ट्रेझरी'शी जोडलेले होते, त्या निरीक्षणावरदेखील कवी सुर्व्यांनी आपल्या स्वतंत्र शैलीत भाष्य केले आहे. केशवसुतकालीन वास्तव आज बदलले आहे, कालचा परिघाबाहेरचा माणूस आज केंद्रस्थानी येऊ घातलाय, हा वर्तमान-बदलही कवी सुर्व्यांच्या दृष्टीतून सुटलेला नाही ('अवघे विश्वच कवेत घेऊ लागलेत; / इतिहासानेच सुकाणू त्यांचे हाती दिलेय'- (पृष्ठ ३). आणखी दोन आशयसूत्रे या कवितेत व्यक्त झाली आहेत. वर्तमान जीवनात सामान्य माणूस आणि कवी किंवा कविता हा प्रकार यांचा संबंध राहिलेला नाही, हे एक आणि दुसरे, हा सामान्य

माणूस आपल्या आत प्रचंड कल्लोळ घेऊन जगतो आहे, त्याला सांत्वनाची / शांततेची नितांत गरज आहे. ही ती दोन आशयसूत्रे होत. या संग्रहातील मर्ढेकरांशी एक बातचीत ही आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण कविता आहे. तिची शैलीदेखील संवादभाषेचीच आहे. वर्तमानात मूल्यांचे बुरुज ढासळत चालल्याची खंत इथेही व्यक्त झाली आहे. ('मूल्यांचे पडके बुरुज ढासळत असताही' - पृष्ठ ४१). मर्ढेकरांचा 'गणपतवाणी' आता पूर्णपणे मूल्यहीन झाला आहे, त्याने येनकेन प्रकारे स्वतःचाच विकास साधला आहे, मर्ढेकरी कवितेच्या रूपबंधावर म्हणजेच बाह्यांगावरच विद्यापीठवाले बोलत राहिले, अशी बोचरी निरीक्षणे इथे व्यक्त झाली आहेत. 'लेनिन' कवितेचा भावानुभव हा कवी सुर्व्यांचे वैचारिक पाठबळ चित्रित करणारा आहे. तो महानगरातील एक बंडाचा क्षण साकार करणारा आहे. त्यामधील वातावरण-निर्मिती संपूर्ण भावानुभवच दृग्गोचर करणारी आहे. मात्र ईप्सित क्रांतिकार्य आपल्या हातून अद्यापि पूर्ण झाले नाही, ही कवीने कवितेच्या अखेरीस व्यक्त केलेली खंत प्रामाणिकतेचा प्रत्यय देतेच, परंतु त्यामुळे संपूर्ण भावानुभवच उन्नत अवस्थेला पोहोचतो. या तीनही कविता संबंधित पूर्वसूरींशी संवाद करण्याच्या शैलीतील आहेत. त्यामुळे कवी सुर्व्यांना या पूर्वसूरी-कवींच्या/व्यक्तींच्या कर्तृत्वाविषयी असलेला आदरभाव त्यामधून व्यक्त होतो. परंपरा आणि नवतेचे संबंध कसे असावेत, हेदेखील त्यामधून स्पष्ट होते. परिणामी कवितांचे वाङ्मयीन मूल्य वृद्धिंगत होते.

६. कवी सुर्व्यांना परिघाबाहेरच्या, सर्वार्थाने अभावग्रस्त राहिलेल्या कष्टकरी माणसांविषयी कमालीची आस्था आणि अतीव कणव असल्याचे त्यांच्या एकूणच लेखनामधून प्रतीत होते, हे अगोदर वेगळ्या पद्धतीने नमूद केले आहेच. स्वाभाविकच, या अभावग्रस्तांच्या जगातील अनेक माणसे त्यांच्या कवितांचे 'विषय' यापूर्वीच झालेली आहेत. आता नव्याने फार तपशिलात न जाता, एवढेच सांगणे योग्य ठरेल, की या माणसांच्या विश्वाला मराठी कवितेच्या पटलावर आणून कवी सुर्व्यांनी मराठी वाचकाला अगदीच अपरिचित असलेल्या जगाचे समग्र दर्शन घडविले होते. प्रस्तुत संग्रहातील सर्वहारा वर्गातील माणसांविषयीच्या अगोदर नमूद केलेल्या कवितांमधून या विश्वातील माणसांचा, त्यांच्या अनुभव-जाणिवांचा इथे अधिकच विस्तार झाल्याचे आता प्रत्ययाला येते. सेहेचाळीसच्या बंडातला उस्मान अली हिंदू-मुस्लीम एकतेची भावना बाळगलेला, धर्म सांभाळूनही मैत्री सांभाळणारा, धार्मिक संकटांमुळे आयुष्याच्या उत्तरार्धात कुटुंबाची वाताहत झालेला, तरीही जगण्यात प्रत्यक्ष हार कधी येत नाही, पराजय वाटावा, असे क्षण केवळ येत असतात, याचे जीवनभान देणारा या कवितेमध्ये भेटतो (उस्मान अली). अभावग्रस्ततेमुळे ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात लाचारी आलेली आहे आणि जातीपातीची म्हणजेच शिवाशिवीची भावना समाजात अजूनही अस्तित्वात

आहे, याचा ज्यांना अनुभव आलेला आहे, असे पिता-पुत्र इथे भेटतात (तुमी असं का वागलात वं?). आपल्या प्राणी-पक्षी यांच्याविषयीच्या कृतींमधूनच मानवतावादाचे दर्शन घडविणारा रेल्वे स्टेशनवरचा तारा जोडणारा वीजतंत्री सुर्व्यांच्या कवितेनेच मराठी कवितेला दिल्याचे इथे प्रत्ययाला येते (कबुतऱ्या). गांधी, आंबेडकर आणि मैला वाहून नेणारी आपली आई यांना बिनदिक्कत 'मोठे' म्हणणारा आणि त्यासाठी विद्रोही कृती करणारा बालक या कवितेत वाचकाला भेटतो. त्याद्वारे कवीने अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करणारी नवी पिढी जन्माला येते आहे, याची जाणीवही वाचकाकडे प्रक्षेपित केली आहे (का म्हून!). महानगरातील विस्थापित श्रमिकांचे जीवनदर्शन घडविणारी 'बिगारी नाका' ही ह्या संग्रहातील कविता कवीची संवेदनशीलता महानगराच्या उभारणीत किंवा नागर समाजाच्या सुखसोयींमध्ये योगदान देणाऱ्या विविध प्रांतांतून येणाऱ्या माणसांच्या जगण्याला समूर्त करते. तिच्यामध्ये हे परंप्रांतातून आलेले कष्टकरी आणि शहरातील सुखवस्तू नागर समाज यांच्यामधील भावनिक अंतराचे सूत्रदेखील व्यक्त झाले आहे. महानगरातील सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणात कवीला दिसत असलेली, प्रत्ययाला येत असलेली वर्गविग्रहाची जाणीवदेखील इथे प्रतीत होते (बिगारी नाका). कविता-विषय करण्यासाठी कवी सुर्व्यांनी शोधलेली माणसे केवळ महानगराच्या पल्याडची नाहीत, तर ती दुःखानुभवातून शहाणीव प्राप्त झालेली, मानवतावादी तत्त्वे अंगी बाणवलेली आणि इथल्या करुणेच्या परंपरेशी संवादी नाते असलेली आहेत. ग्रामबोलीचा (आपल्या) स्वगत-संवादासाठी वापर केलेली पोर्टरची स्वगते ही कविता याचे साक्षात उदाहरण आहे (पोर्टरची स्वगते). कवी सुर्वे यांनी पूर्वीच्या एका कवितेमधूनदेखील शरीराचा उपजीविकेसाठी व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये असलेला थोर व्यक्तीबद्दलचा कृतज्ञताभाव चित्रित करणारी आणि अशा स्त्रियांचे 'कंटाळलेले जग' साकार करणारी कविता लिहिलेली आहे (नेहरू गेले त्यावेळची गोष्ट- 'माझे विद्यापीठ'). परंतु प्रस्तुत 'नव्या माणसाचे आगमन' या संग्रहातील अशा स्त्रियांविषयीच्या 'मनीऑर्डर' आणि 'तुमचंच नाव लिवा' ह्या दोन कवितांमधील भावानुभव हा अशा विश्वातील त्या पल्याडचा आणि वाचकाला संपूर्ण विदीर्ण करणारा असा आहे. त्यामधून अशा स्त्रिया असा किळसवाण आणि स्वतःचेच पूर्णपणे अवमूल्यन करणारा व्यवसाय का करतात, याची कारणे कवितारूपात साक्षात होतातच, परंतु अशा स्त्रियांना त्यामधून स्त्री-पुरुषसंबंधांचे, मानवी शरीर-स्वरूपाचे, स्वतःच्या असुरक्षित जगण्याचे आलेले भानही त्यामधून प्रतीत होते. ते त्यांच्यातल्या प्रगल्भतेचे दर्शनही घडविणारे आहे. या स्त्रियांमध्ये आलेली ही प्रगल्भता पुस्तकी नाही, ती जगण्याच्या निखाऱ्यांच्या दाहकतेतून आली आहे. परिणामी, ती भावानुभव प्रत्ययकारकपणे साकार करते ('मनीऑर्डर' आणि 'तुमचंच नाव लिवा'). बाह्य वास्तवातील

माणसांच्या जीवनानुभवाचे प्रक्षेपण करणाऱ्या कवितांच्या या गटातील कुटुंब या कवितेमध्ये कवी वंचनेचा, अभावग्रस्ततेचा भावानुभव जगण्याच्या विस्तृत पटावर अनुभवताना दिसतो आणि तसाच प्रत्यय तो वाचकांनाही देतो. माणसाला किमान लज्जारक्षणासाठी आवश्यक असलेली वस्त्रेदेखील न मिळण्याचा यामधील धगधगता जीवनानुभव कवीला (आणि वाचकालाही) हादरवून टाकणारा आहे. त्यामधून गाव-पातळीवरच्या माणसांची परवड तर प्रतीत होतेच, परंतु गेल्या दोन शतकांमध्ये या माणसांच्या वाट्याला आलेले पशुवत जीणेदेखील त्यामधून साक्षात होते. मावळपट्टीतल्या ग्रामीण बोलीतले संवाद असलेल्या या कवितानुभवातले जीवनसंघर्ष-नाट्य मराठी कवितेला पूर्णपणे अपरिचित तर आहेच, परंतु यामधील भावानुभव आणि त्याची अभिव्यक्ती यांचे असलेले अद्वैतदेखील पुढीलाना दिशादर्शक ठरणारे आहे (कुटुंब).

७. या निबंधात कवीच्या आंतरिक वास्तवाचे प्रक्षेपण करणाऱ्या कवितांचा उल्लेख यापूर्वी केला आहे. तसेच संबंधशोधाच्या कवितांचादेखील निर्देश केला आहे. या दोन्ही प्रकारच्या कवितांमधील भावानुभवांच्या सीमारेषा एकमेकांशी निगडित असतात किंवा त्यांच्यामधील ह्या सीमारेषा धूसर असतात. कवी सुर्व्यांच्या या संग्रहातील कवितांच्या बाबतीत असेच प्रत्ययाला येते. यास्तव, या ठिकाणी अगोदर नमूद केलेल्या अशा कवितांमधील भावानुभवांचा एकत्र विचार केला आहे, नव्हे तो तसा करणे अनिवार्यच आहे. कवी सुर्वे ज्या मार्क्सवादी विचारसरणीवर श्रद्धा ठेवत होते, तिच्या प्रकाशवाटांवर जीवनात परिवर्तन/बदल ही अपरिहार्य 'स्थिती' समजली जात होती किंवा समजली जाते. परंतु असा बदल कवीला प्रत्यक्षात प्रत्ययाला येत नाही. ही कविमनातली खंत या कवितांमधील एक आशयसूत्र आहे (लोक). हे नकोसे असलेले वास्तव बदलेल, आपण पराभूत झालेले नाही आहोत, नव्या पिढीबरोबर नवा निश्चय जन्माला येतोय, असे कवीचे अंतर्मन त्याला ग्वाही देते आहे, हे खरे आहे (असे अस्वस्थ कसे?). परंतु भूतकाळात आपण अडकून पडलो, काही सांगाथचे राहून गेले, हेही खरे असल्याचे आणि सभोवतालचे सारे आदर्शच मूल्यहीन झाले आहेत, हेही कवी कबूल करतो आहे (सर कर एकेक गड), परिणामी, त्याचा कालखंडच उदास करणारा झाला आहे, हे त्याच्या अनुभवाला येते आहे. त्याची ही परिवर्तनाविषयीची संभ्रमित भावावस्था इथे एक आशयसूत्र म्हणून व्यक्त झाली आहे (एखादा गजरा हाताला). सारांश, सभोवतालच्या बदलाविषयीचीच संभ्रमितता, हे कवी सुर्व्यांचे आंतरिक वास्तव आहे आणि ते या कवितांमध्ये भावानुभव बनून प्रकटले आहे. कवी वर्तमान वास्तवाकडे पूर्वग्रहदूषित नजरेने पाहत नव्हता, हेच यामधून प्रतीत होते.

८. या संग्रहातील संबंधशोधाच्या कवितांमधील भावानुभव हा आणखी एक जाणिवांच्या प्रगल्भतेचा आविष्कार

म्हणता येईल. इथे पती-पत्नी यांच्या शारीरसंबंधात वयोपरत्वे येणारा दुरावा अत्यंत प्रगल्भतेने साकार झाला आहे. इथल्या स्त्रीचा त्यामधला समजुतीचा स्वर तिचे एक वेगळेच रूप साकार करतो. जे सांगाथचे ते ती शांतपणे सांगते, त्यात आक्रमकता नसते (दबाव आणू नये- तुम्ही). तरुण पिढीने अगोदरच्या पिढीला, तिच्या आंतरिक वास्तवाला, त्यातल्या सर्वांगीण उदासीला समजून घेतले पाहिजे, त्यांच्या माया-लोभ-प्रेम या भावनांना प्रतिसाद दिला पाहिजे, असा शहाणवेचा स्वर इथे उमटला दिसतो. त्याचवेळी या संबंधांमध्ये नव्या पिढीची होणारी ओढाताण, घुसमटदेखील इथे साकारली आहे (घुसमट). या संबंधशोधांच्या कवितांमध्येच आपल्या शारीर थकलेपणामुळे पतीला दुसरे संबंध जोडण्याचा सल्ला देणारी पुरोगामी स्त्रीदेखील भेटते. आजच्या कुटुंबविघटनाच्या काळात हा अनुभव एकूणच नवी दृष्टी देणारा आहे (मी ही अशी). एकाकी आयुष्य जगणाऱ्या, अपत्य नसलेल्या स्त्रीचे भावविश्वदेखील कवीने तिच्या दुसऱ्याच्या अपत्याशी दुवा जोडून मातृभावना जगण्याच्या कृतीमधून साकार केले आहे (दुवा). कवी सुर्वे यांच्या या कवितांमधील स्त्री धैर्यशील, सोशीक, समंजस, नातेसंबंधांना समजून घेणारी आणि पुरोगामी विचार व्यक्त करणारी आहे. ह्या जाणिवा निश्चितच दिशादर्शक आणि मौलिकही आहेत.

९. कवी सुर्व्यांच्या कवितेची भाषा सकृत्दर्शनी गद्यप्राय भाषेशी संवादी वाटावी, अशी आहे. त्यांच्या कवितेच्या भाषेविषयीचे हे निरीक्षण यापूर्वीदेखील सांगण्यात आले आहे. आपल्या विचाराधीन असलेल्या या संग्रहातील काव्यभाषादेखील याला अपवाद नाही. परंतु तिला तिची अशी अंतर्गत लयात्मता आहे. परिणामी, तिचे कवितेच्या भाषेत रूपांतर होते. ती आकलनाला सोपी आणि सुलभ आहे. तिला अनागर-नागर बोलींचा संदर्भ आहे. ती बरीचशी प्रतिमाविरहित आहे. ती वाचकाशी किंवा कवितांगत ज्याला उद्देशून कवी बोलत असतो त्याच्याशी, एक प्रकारचा संवाद करण्याच्या शैलीत व्यक्त होते. (परिणामी कवितेमधील भावानुभवाविषयी विश्वासाहता निर्माण होते). सारांश, कवितेची म्हणून काही वेगळी भाषा असते, याच समजुतीला कवी सुर्वे यांनी त्यांच्या अगदी प्रारंभीच्या कवितांमधून छेद दिला होता/आहे, याचाच प्रत्यय या संग्रहातील कवितांमधून-देखील येतो.

१०. सारांश, आशय आणि त्याचे आविष्करण या दोन्ही स्तरांवर नारायण सुर्वे यांचा 'नव्या माणसाचे आगमन' हा निखळ देशी कवितासंग्रह आहे, असे निश्चितपणे म्हणता येईल.

संदर्भ : नव्या माणसाचे आगमन (कवितासंग्रह), नारायण सुर्वे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९५.

- नीलकंठ कदम

nilkanth95@gmail.com

समाजक्रांती करून पाहणारा सच्चा प्रकाशक काँ. अरविंद पाटकर

दीपा देशमुख

२८ जानेवारी २०२६ ची ती रात्र. घड्याळाचे काटे मध्यरात्रीच्या दिशेन सरकत होते आणि अचानक मोबाइलची रिंग वाजली. अर्धवट झोपेत मी फोन उचलला, तर पलीकडून रीनाचा हुंदक्यांनी दाटलेला आवाज कानावर आला, दीपा मॅम, बाबा गेले... त्या शब्दांनी काळजाचा ठोका चुकला. झोप उडाली आणि मेंदू सुन्न झाला. काहीतरी अघटित घडल्याची जाणीव अस्वस्थ करून गेली. महाराष्ट्राच्या वैचारिक विश्वातला एक दीपस्तंभ, 'मनोविकास प्रकाशन' या नामांकित संस्थेचे संस्थापक-संचालक काँ. अरविंद पाटकर या जगातून कायमचे निघून गेले होते.

रीना ही अरविंद पाटकरांची सून, पण त्यांच्यातील नातं हे सून-सासऱ्यापेक्षा बाप-लेकीचंच अधिक होतं आणि त्या नात्याची मी एक साक्षीदार होते. तो प्रेमळ बाप आज तिला सोडून कायमचा निघून गेला होता. अरविंद पाटकर यांचा मुलगा आशिष याचा रीनाशी प्रेमविवाह झाला होता. एका वेगळ्या संस्कृतीतून पाटकर कुटुंबात दाखल झालेली रीना, तिच्या घरातून त्यांच्या विवाहाला प्रचंड विरोधच होता. अशा वेळी अरविंद पाटकर यांनी ज्या पद्धतीनं तिच्या घरच्यांची समजूत काढली, त्यांच्या अनेक अटी मान्य केल्या, ते केवळ मुलांच्या सुखासाठी. तिथे कोणताही मान-अभिमान किंवा अहंकार त्यांनी मध्ये आणला नाही. आशिषच्या लग्नानंतर रीना आणि अरविंद पाटकर दोघंही एका टीममध्ये असत. ते नेहमी मुलाची बाजू घेण्याऐवजी तिची बाजू घेत. मला दोन सुना नसून दोन मुली आहेत, असं ते नेहमी अभिमानानं म्हणत असत.

मनोविकासाच्या ऑफिसमधल्या केबिनमध्ये असलेली दोन टेबलं, दोन रिव्हॉल्व्हिंग चेअर आणि त्यावर बसलेले पाटकर पितापुत्र - अरविंद आणि आशिष हे चित्र मी कधी विसरू शकणार नाही. आमच्या पुस्तकाबाबतच्या चर्चा सुरू असताना, दोघांना एकत्रित बोलताना, हास्यविनोद करताना बघून मला त्यांच्यातल्या बाप-लेकाच्या नात्याचं खूप अप्रूप वाटायचं.

आशिष अणि अमोल या आपल्या दोन्ही मुलांना वाढवताना

पाटकरांनी कधी उपदेशकाची भूमिका घेतली नाही, त्यांच्या स्वातंत्र्याआड ते कधी आले नाहीत. हाच समंजसपणा त्यांच्या सामाजिक जीवनातही प्रतिबिंबित होत असे. वयाच्या सतराव्या वर्षी अरविंद पाटकर यांनी कम्युनिस्ट पक्षात प्रवेश घेतला आणि संपूर्ण वेळ पक्षाच्या कामात स्वतःला वाहून घेतलं. काँ. डांगे यांच्यावर त्यांचं निस्सीम प्रेम होतं. अल्पावधीत ते मुंबई गिरणी कामगार युनियनचे जनरल सेक्रेटरी बनले. कामगारांच्या हक्कांसाठी लढताना ते मागेपुढे पाहत नसत. बॉम्बे गॅस कंपनीतून निघणाऱ्या दूषित धुरामुळे कामगारांच्या आरोग्यावर होणारे परिणाम त्यांनी

दीपा देशमुख व अरविंद पाटकर

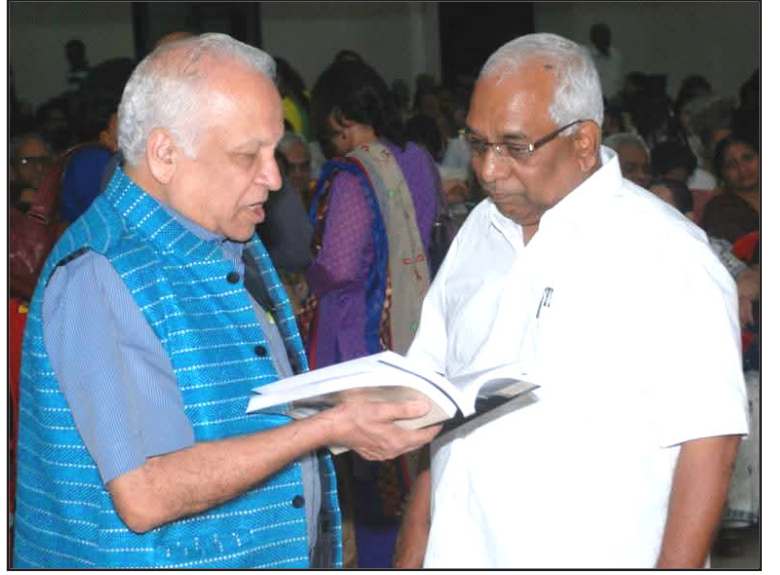
खूप जवळून बघितले होते. कामगारांच्या अकाली मृत्यूमुळे त्यांच्या कुटुंबाची हौणारी दयनीय अवस्था बघून अरविंद पाटकर यांनी त्या बलाढ्य कंपनीविरोधात रणशिंग फुंकलं होतं. रस्ता रोको आंदोलन करत ते चक्र उपोषणाला बसले. तसाच फिनले मीलच्या कामगारांचा संप पाटकरांनी यशस्वी करून दाखवला. त्या वेळी शिवसेना खूपच फॉर्मल होती, पण शिवसेनेला न घाबरता पाटकर आपले दंड थोपटून उभे राहिले. शिवसेनेनं हा संप मोडून काढण्याचं

आव्हान दिलं, तेव्हा पाटकरांनी 'हा संप तुम्ही मोडून दाखवलात, तर मी कामगार चळवळ कायमची सोडून देईन' अशा परखड शब्दांत त्यांना सुनावलं होतं. तो संप यशस्वी झाला आणि पाटकरांच्या लढाऊ बाण्यावर शिकामोर्तब झालं.

अरविंद पाटकरांनी स्वतःला कामगार चळवळीत इतकं झोकून दिलं होतं, की त्यांचं वेगळं असं वैयक्तिक आयुष्य राहिलंच नव्हतं. त्यांच्या आयुष्यातला एक काळ अत्यंत वेदनादायी होता. त्यांची दहा महिन्यांची मुलगी तापानं फणफणलेली असताना पाटकर घरात राहण्याऐवजी कामगारांसोबत उभे होते. कामगारांची रोजीरोटी जाऊ नये यासाठी ते बाहेर झगडत होते, मात्र दुसरीकडे त्यांची स्वतःची मुलगी यात मृत्युमुखी पडली. या धक्क्यानं त्यांच्या पत्नीवर मानसिक आघात होऊन त्या नैराश्याच्या गर्तेत गेल्या. अशा कठीण काळात त्यांनी आपल्या पत्नीची काळजी घेताना स्वयंपाक करणं, घरातली सर्व कामं करणं, ही जबाबदारी आपल्या खांद्यावर समर्थपणे घेतली. पत्नी आजारी असताना स्वतः स्वयंपाक करून मुलांना घास भरवणारा तो एक हळवा बाप होता, त्याच वेळी चळवळीतला 'अँग्री यंग मॅन' असणारा हा कार्यकर्ता पुस्तकांच्या जगात आल्यावर अत्यंत सौम्य स्वभावाचा बनला होता.

विसाव्या शतकाच्या अखेरीस विज्ञान आणि तंत्रज्ञानां अचाट प्रगती केली होती आणि भारतात मुक्त अर्थव्यवस्थेनं पाऊल रोवायला सुरुवात केली होती. अशा काळात १९८३ मध्ये कॉ. डांगे यांचे पक्षाशी मतभेद झाले आणि ते पक्षाबाहेर पडले. त्यांच्याबरोबर त्यांचे जवळचे कार्यकर्तेही बाहेर फेकले गेले. अरविंद पाटकर यांना महिन्याला मिळणारे दीडशे रुपये मानधनही बंद झालं. इतर पक्षांनी त्यांना आपल्या पक्षात बोलावलं, पण तत्त्वांशी तडजोड करणं त्यांना मान्य नव्हतं. अखेर त्यांनी विज्ञानावरची अत्यंत कमी किंमतीतली रशियन पुस्तकं मुंबईतल्या फूटपाथवर विकायला सुरुवात केली. दोन्ही हातांत जड पिशव्या घेऊन मंत्रालय ते यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबईपर्यंत ते फिरत असत. आजही अनेकांच्या स्मरणात आहे, हा माणूस खांद्याला झोळी अडकवून किंवा पुस्तकांचं जड ओझं उचलून लोकलनं प्रवास करायचा. त्यांच्या हातात फक्त पुस्तकं नसायची, तर समाजाची वैचारिक जडणघडण करणारे विचार असायचे. कितीही कष्ट पडले तरी मागे न हटणारा तो एक सच्चा कार्यकर्ता होता.

समाजाला बदलायचं असेल, तर पुस्तक हेच सगळ्यात प्रभावी माध्यम आहे हे लक्षात येताच पाटकरांनी प्रकाशनाचा ध्यास घेतला. पुस्तक प्रकाशित करण्याचा कोणताही अनुभव पाठीशी नसताना केवळ परिश्रमांच्या जोरावर त्यांनी या व्यवसायात पाय रोवले. अण्णाभाऊ साठे यांच्यावरचं 'शाहीर' हे पुस्तक

कुमार केतकर यांच्यासह अरविंद पाटकर

त्यांनी प्रथम प्रकाशित केलं आणि तिथूनच मनोविकास प्रकाशन संस्थेची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

काळाबरोबर अपडेट राहणं ही अरविंद पाटकर यांची मोठी खुबी होती. ते सतत उत्साही असत आणि त्यांना तरुणांमध्ये राहायला खूप आवडायचं. तरुणांशी बोलताना ते आजच्या परिस्थितीविषयी काय विचार करतात, हे जाणून घेण्यात त्यांना रस असे. तरुणांला सजग करण्यासाठी त्यांनी अनेक शिबिरांचं आयोजन केलं. कधी बुद्ध, तर कधी गांधी, कधी विनोबा, तर कधी स्त्रीवादी तत्त्वज्ञान असे अनेक विषय तरुणांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी त्यांची धडपड सुरू असे. मुलांचा दृष्टिकोन विज्ञानवादी व्हावा यासाठी त्यांनी विज्ञानावरची जास्तीत जास्त पुस्तकं प्रकाशित करण्याकडे लक्ष दिलं. विज्ञानावर त्यांची अढळ श्रद्धा होती. महाराष्ट्राची प्रगती ही केवळ भक्तीनं नाही, तर विज्ञानानं होईल, अशी त्यांची धारणा होती. म्हणूनच डॉ. जयंत नारळीकरांपासून नंदा खरे, डॉ. आनंद नाडकर्णी, अच्युत गोडबोले, निरंजन घाटे, दत्तप्रसाद दाभोलकर, डॉ. प्रदीप पाटकर, आणि अनेक संशोधकांपर्यंत सर्वांची पुस्तकं त्यांनी आवर्जून लोकांपर्यंत पोहोचवली. घराघरात ग्रंथालय असावं, हे त्यांचं स्वप्न होतं.

सतत प्रवास करणं हा पाटकरांच्या स्वभावाचा भाग होता. मराठवाडा असो वा विदर्भ, अगदी अंदामानापर्यंत त्यांची भटकंती सुरू असे. या प्रवासात ते नवनवीन लेखक शोधत. प्रकाशक सहसा प्रस्थापित लेखकांच्या मागे धावतात, पण पाटकरांचा शिरस्ता वेगळा होता. ते लेखकाचा 'कम्फर्ट झोन' तोडणारे मार्गदर्शक होते. एखादा नवीन माणूस भेटला, की ते त्याला लिहायला उद्युक्त करत. मला हे जमेल का? असे विचारणाऱ्याला ते सांगायचे, तुम्ही फक्त सुरुवात करा, शब्द आपोआप सुचतील. त्यांनी अनेक डॉक्टरांना, शास्त्रज्ञांना आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांना

‘लेखक’ म्हणून नाव मिळवून दिलं. संजय आवटे यांनी म्हटल्याप्रमाणे, हा माणूस जिथे जाईल तिथे लेखक शोधत असे. हॉस्पिटलमध्ये डॉक्टरांशी गप्पा मारताना त्यांना त्यात लेखक दिसे, तर हॉटेलमध्ये वेटरशी बोलताना त्याच्यात दडलेल्या लेखकाची गोष्ट त्यांना जाणवे. पाटकरांच्या पाठीवरची थाप ही लेखकासाठी एखाद्या मोठ्या पुरस्कारापेक्षाही मोलाची असे.

अरविंद पाटकरांचा लोकसंग्रह अफाट होता. मोठमोठ्या उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांपासून साध्या टॅक्सी ड्रायव्हरपर्यंत त्यांची मैत्री होती. त्यांच्याकडे संपत्तीपेक्षा ‘माणसांची मोठी इस्टेट’ होती. एखाद्या प्रवासात टॅक्सी ड्रायव्हरशी गप्पा मारताना ते त्यांचं नाव आणि गाव विचारून घेत आणि पुढच्या वेळी तिथे गेल्यावर त्याला फोन करून त्याची विचारपूस करत. त्यांचं खाण्यावर विशेष प्रेम होतं आणि एकटं खाणं त्यांना अजिबात पसंत नसे. ते आपल्याबरोबर इतरांना नेहमी जेवायला नेत. कोकणातले असल्यामुळे त्यांचं मालवणी भाषेवर जसं प्रेम होतं, तसंच माशांवर त्यांचं विशेष प्रेम होतं. कुठल्या गावात कोणते मासे चांगले मिळतात, याचं त्यांना अचूक ज्ञान होतं. त्यांच्यासोबत जेवण म्हणजे गप्पांचा आणि ज्ञानाचा खजिनाच असायचा.

‘तुमचे आमचे सुपरहीरो’ या मालिकेपासून आमचं लेखक-प्रकाशक हे नातं निर्माण झालं आणि पुढे जीनियस, कॅनव्हास, सिंफनी, डायरेक्टर, जग बदलणारे ग्रंथ, दिग्गज, बिझिनेस बुक अशा प्रवासात ते वृद्धिंगत झालं. हे नातं औपचारिकतेच्या पलीकडे जाऊन स्नेहाचं बनलं होतं. माझ्या पुस्तकांची फाइल त्यांच्याकडे पोहोचताच ते आधी संपूर्ण मजकुराची प्रिंट काढून घेत आणि मनोगत वाचून लगेच मला फोन करत. बोलताना ते कधी नकारात्मक सूर लावत नसत. सगळ्यात आधी त्यांना भावलेले मुद्दे सांगत आणि मग काही नवीन मुद्दे किंवा सुधारणा सुचवत. प्रकाशक आणि लेखकाच्या व्यवहारातील पारदर्शकता हा त्यांचा मोठा गुण होता. प्रकाशन व्यवसायात लेखकांचं मानधन वेळेवर मिळत नाही, अशी तक्रार अनेकदा ऐकायला मिळते, पण पाटकरांच्या बाबतीत हे कधीच घडलं नाही. अनेक गरजू लेखकांना त्यांनी पुस्तक प्रसिद्ध होण्याआधीच आर्थिक मदत केली होती, ज्याची वाच्यता त्यांनी कधीही कुठे केली नाही.

आपले विचार आणि मूल्यं याबाबत ते अत्यंत आग्रही होते. विज्ञानवादी दृष्टिकोन विकसित करणारी, समतेचं मूल्य जपणारी आणि अंधश्रद्धेचा विरोध करणारी पुस्तकं हीच त्यांची ओळख होती. धार्मिकतेला खतपाणी घालणारी किंवा बुवाबाजीला प्रोत्साहन देणारी पुस्तकं मी कधीही काढणार नाही, ही त्यांची प्रतिज्ञा होती. त्यांनी १५०० पेक्षा जास्त पुस्तके प्रकाशित केली, त्यात कधीही वैचारिक तडजोड केली नाही. पांढरपेशा जगातला हा ‘लाल तारा’ होता. कितीही मोठा अधिकारी किंवा राजकारणी असो, पाटकर आपली भूमिका स्पष्टपणे मांडत. मी लोकांच्या हितासाठी लढणारा माणूस आहे, नफा कमावणारा दुकानदार नाही, असं ते अनेकदा सांगायचे. त्यांच्या प्रकाशनाचं नाव ‘मनोविकास’ ठेवण्यामागेही

मानवी मनाचा वैज्ञानिक विकास व्हावा, हाच हेतू होता.

आज मनोविकास प्रकाशन आर्थिकदृष्ट्या स्थिरावलं असलं, तरी पाटकरांच्या साध्या राहणीत कधीच फरक पडला नाही. त्यांची सामाजिक बांधिलकी सतत जागी असे. चांगली कामं करणाऱ्या संस्थांना ते गुपचूप आर्थिक मदत करत. त्यात कधीही आपलं नाव प्रसिद्ध होऊ देत नसत. ते अशा संस्थांना भेटी देत, तिथले अनुभव घेत आणि मग सढळ हातानं मदत करत. लेखकांनं फक्त लिहून थांबू नये, तर आपल्या पुस्तकांवर लोकांशी बोललं पाहिजे, असं त्यांना वाटे. त्यातूनच त्यांनी अनेक कार्यक्रम आयोजित केले. आमच्या ‘जीनियस’ या विज्ञानविषयक मालिकेच्या वेळी तर आम्ही महाराष्ट्रभर फिरलो. शाळा, कॉलेज आणि संस्थांमध्ये जाऊन विद्यार्थ्यांशी संवाद साधला. लोक वाचत नाहीत, अशी ओरड करणाऱ्यांना ते नेहमी सांगत, की वाचणारे वाचतच असतात, आणि न वाचणारे ‘कोणी वाचत नाही’ अशी बोंब मारत फिरतात. महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक रेल्वे स्टेशनवर, बस स्टँडवर आणि सरकारी कार्यालयांच्या परिसरात पुस्तकांचे स्टॉल असावेत, असं त्यांना कळकळीनं वाटायचं.

अरविंद पाटकरांनी कधीही कोणाविषयी नकारात्मक शब्द काढला नाही. एखाद्याचा कटू अनुभव आला, तर ते त्या व्यक्तीला आयुष्यातून वजा करत, पण चर्चा करत वेळ घालवत नसत. कशाला त्यात वेळ घालवायचा, आपण आपली ऊर्जा कामात घालवू, असं ते म्हणायचे. आपल्या दोन्ही मुलांचा अभिमान बाळगणारे, दोन्ही सुनांना मुलीचं प्रेम देणारे, आपल्या नातींचा वाढदिवस आगळ्यावेगळ्या पद्धतीनं साजरा करणारे अरविंद पाटकर एक समृद्ध माणूस होते. शेकडो तरुणांना त्यांनी गुपचूप मदत केली, उद्योग, व्यवसाय करण्यासाठी प्रोत्साहन दिलं. त्यांनी केवळ पुस्तकं छापली नाहीत, तर माणसं घडवली. भेटलेल्या प्रत्येकाचा दृष्टिकोन विज्ञानवादी आणि विवेकवादी कसा होईल याची त्यांनी दक्षता घेतली.

अरविंद पाटकर हे केवळ मनोविकास प्रकाशनालाच नव्हे, तर महाराष्ट्रातल्या हजारो लेखकांना, पुस्तकविक्रेत्यांना, वाचकांना, त्यांच्या सर्व हितचिंतकाना हवे होते. त्यांचं असं अचानक जाणं हे केवळ एका प्रकाशकाचं जाणं नाही, तर एका महान माणुसकीच्या पर्वाचा अस्त आहे. महाराष्ट्राच्या मातीत विवेकवाद आणि विज्ञानवाद यांचं जे चैतन्यमयी बीज त्यांनी पेरलं आहे, ते मनोविकासच्या पुस्तकांच्या रूपानं सदैव डोलत राहिल. एक सच्चा कार्यकर्ता, मानवतावादी, खंबीर लढवय्या आणि खऱ्या अर्थानं ‘जगन्मित्र’ असलेला हा माणूस आज आपल्यात नाही, तरी त्यांनी दिलेला प्रकाशाचा मार्ग आपल्याला सदैव दिशा दाखवत राहिल. कॉ. अरविंद पाटकर, तुमच्या आठवणी आणि तुमचे विचार आमच्या हृदयात कायम जिवंत राहतील आणि पुढे जाण्यासाठी प्रेरणा देतील.

– दीपा देशमुख

adipaa@gmail.com

सेहेचाळीस वर्षांनंतर 'सेंट्रल बस स्टेशन' वाचल्यावर

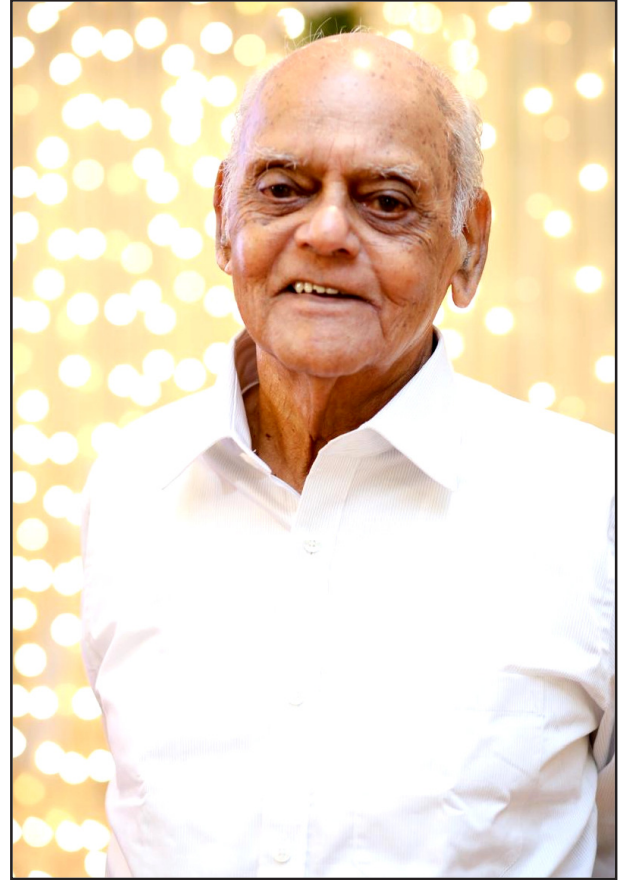
प्रा. डॉ. अविनाश कोल्हे

वसंत नरहर फेणे हे मराठीतील आघाडीचे कथा आणि कादंबरीकार. त्यांचा जन्म २८ एप्रिल १९२८ रोजी मुंबईत झाला तर त्यांचे निधन ६ मार्च २०१८ रोजी मुंबईतच झालं. जन्म आणि मृत्यू मुंबईतच झालेले असले तरी फेणे त्याअर्थी भाऊ पाध्ये किंवा गंगाधर गाडगीळ यांच्याप्रमाणे 'मुंबईकर लेखक' नव्हते. त्यांना लहानपणापासून अनेक ठिकाणी वणवण करावी लागली. कधी दिल्ली तर कधी कारवारातील चेंडिये, तर कधी मुंबई अशी फिराफिर करत जगावं लागलं. पदवी मिळाल्यानंतर त्यांना १९५१ मध्ये महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळात वरिष्ठ लिपिक म्हणून नोकरी मिळाली. या नोकरीनिमित्तानं त्यांना पहिल्यांदा कोल्हापूरला जावं लागलं. नंतर ते नाशिकला गेले. इथे एका लेखकाचा जन्म झाला. त्यांनी वृत्तपत्रांतून सदर लेखन केलं, कविता केल्या तसंच कथा/कादंबऱ्या लिहिल्या. पुढे त्यांनी वयाच्या ५२व्या वर्षी - १९८० साली - एस.टी.च्या नोकरीतून स्वेच्छानिवृत्ती घेतली. त्यांनी विपुल लेखन केलं. वयाच्या ९२व्या वर्षी त्यांची 'कारवारी माती' ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. त्यांच्या नावावर सोळा कथासंग्रह आणि अकरा कादंबऱ्या आहेत.

त्यांच्या लेखनप्रवासात ऑगस्ट १९८० साली प्रकाशित झालेल्या 'सेंट्रल बस स्टेशन' या कादंबरीला महत्त्वाचं स्थान आहे. ही कादंबरी पुण्याच्या मेहता प्रकाशनानं प्रसिद्ध केली. फेणे यांनी ही कादंबरी नाशिकच्या सार्वजनिक वाचनालयाला अर्पण केली. एखाद्या संस्थेला साहित्यकृती अर्पण करण्याचे प्रसंग तसे विरळा असतात. या लेखात त्यांच्या या महत्त्वाच्या कादंबरीचा विचार केला आहे.

ही कादंबरी म्हणजे नाशिक येथील सेंट्रल बस स्टेशन. यालाच स्थानिक समाज 'सीबीएस' म्हणून ओळखतो. हे बस स्टेशन म्हणजे बाहेर गावाहून येणाऱ्या आणि बाहेर गावी निघत असलेल्या एस.टी. बसचं मुख्य स्थानक. एका मर्यादित अर्थानं मराठी कादंबरीच्या परिघात ही कादंबरी वेगळी ठरते. कारण यात नायक-नायिका, त्यांचं प्रेम, त्यात अडथळे आणणारा

खलनायक वगैरे ठरलेलं कथासूत्र नाही. पावसाळी दिवस, धो धो पडत असलेला पाऊस, यामुळे एसटीच्या नेहमीच्या वेळापत्रकाचे बारा वाजले आहेत. नाशिक शहराच्या शेजारच्या अनेक नद्यांना पूर आला आहे. त्यामुळे नाशिकमधून निघणाऱ्या आणि नाशिकला येणाऱ्या बसचं वेळापत्रक पूर्णपणे कोसळलेलं आहे. हा एसटी स्टँड, बाहेर गावी जाण्यासाठी आलेले प्रवासी, त्यांच्यावर असलेला

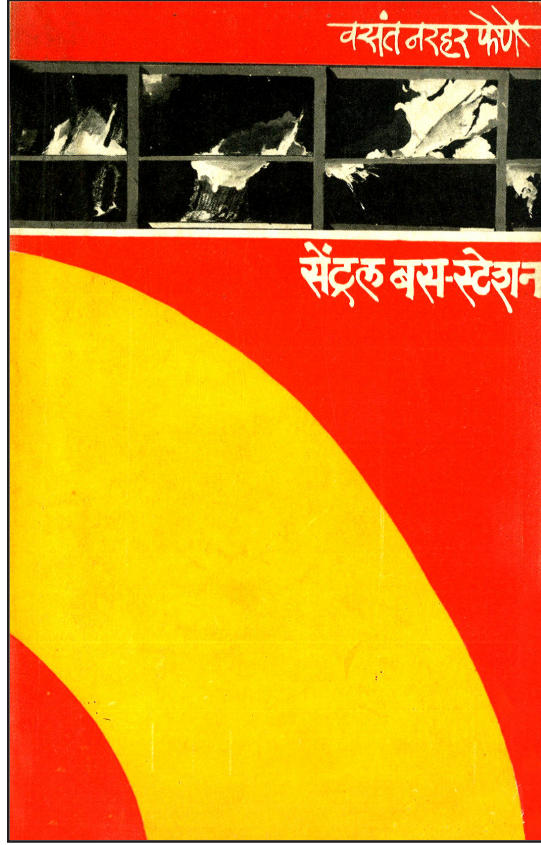
वसंत नरहर फेणे

ताण, त्यांची चिडचिड वगैरे यातील कथानकाचा महत्त्वाचा भाग आहे.

कादंबरीच्या गुणावगुणांची चर्चा करण्याअगोदर महाराष्ट्रातील एसटीचा इतिहास थोडक्यात समजून घेतला पाहिजे. १९२०च्या दशकात महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी मालकांनी बससेवा सुरू केली होती. १९३९ पर्यंत या व्यवसायावर सरकारची काहीही देखरेख नव्हती. त्यानंतरची महत्त्वाची घटना म्हणजे स्वतंत्र भारतात मुंबई राज्याने १९४८ साली स्वतः सार्वजनिक वाहतूक व्यवसायात उतरण्याचं ठरवलं. परिणामी अनेक ठिकाणी राज्य सरकारच्या बस धावू लागल्या. या व्यवसायाचं सार्वजनिक जीवनातील महत्त्व लक्षात घेता केंद्र सरकारने १९५० साली महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळ पारित करून भारतीय संघराज्यांतील घटक राज्यांना आपापल्या राज्यात स्वतःची बससेवा सुरू करण्याचे अधिकार दिले. त्यानुसार महाराष्ट्रात १९५० साली महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळ स्थापन झालं. म्हणजे सामान्यांसाठी एसटी.

या कादंबरीत स्थळाचा (नाशिक शहर आणि आसपासचा परिसर) स्पष्ट उल्लेख असला, तरी काळाचा असा उल्लेख नाही. मात्र काही ठिकाणांच्या संवादावरून ही कादंबरी एसटी स्थापन होऊन दोन-तीन वर्षांनंतर घडली असावी, असा उल्लेख आहे. म्हणजे कादंबरीचा काळ १९५३च्या आसपासचा आहे.

या आगळ्यावेगळ्या कादंबरीचं थोडक्यात कथानक असं- नाशिकला सकाळी येत असलेल्या एसटीचा तरुण चालक आर.बी. जाधव हृदय विकाराच्या झटक्यात एसटी (गाडी क्रमांक : एनएसके फॉर्टीफोर) चालवत असताना भररस्त्यात मरतो. मात्र प्रसंगावधान राखत तो त्याही अवस्थेत एसटी रस्त्याच्या कडेला सुखरूप उतरवतो. परिणामी अपघात होत नाही. धो धो पावसामुळे नाशिकला जाणाऱ्या रस्त्यावर फारशी रहदारी नसते. या अपघाताबद्दल इकडे सी.बी.एस.ला काही माहिती नसल्यामुळे या एसटीप्रमाणे इतर अनेक एसटीचा वाट पाहणं सुरू असतं. ही माहिती येईपर्यंतच्या काळात, अशा पावसाळी दिवसांत एसटीची आणि परिमाणी प्रवाशांची कशी दैना होते, याचं लेखकानं वस्तुनिष्ठ चित्रण केलं आहे. यात एसटीचे विविध पातळीवरील पदाधिकारी, त्यांच्यातले हेवेदावे, स्पर्धा, मत्सर, बायकांच्या भागणडी वगैरे बरेच तपशील वाचकांसमोर येतात. यामुळे तेथील

वातावरण जिवंत होतं. हे कादंबरीचं शक्तिस्थान आहे.

नंतर एकदाची जाधवच्या मृत्यूची बातमी सेंट्रल बस स्टेशनला मिळते. तोपर्यंत पाऊससुद्धा बराच कमी झालेला असतो. नाशिकला दोन-तीन एसटीचा आलेल्या असतात. आता प्रश्न निर्माण होतो की मयत चालक जाधवचं प्रेत नाशिकपर्यंत कसं आणायचं आणि आणल्यानंतर पुढची विल्हेवाट कशी लावायची? इथून कादंबरीचा एका प्रकारे उत्तरार्ध सुरू होतो. दरम्यान कादंबरीत जाधवची तरुण गरोदर पत्नी, जाधवचे सासरे आणि इतर कुटुंबीय येतात. त्यांचा शोक, त्यातील दुःखाचे कढ, एकुलता एक नोकरदार मुलगा गेल्यामुळे घरावर पसरलेली शोककळा वगैरेंमुळे आतापर्यंत एका व्यवसायाभोवती फिरत असलेल्या कादंबरीला शोकात्म अंग प्राप्त होतं. याच्या

जोडीनंच पारंपरिक व्यवसाय सोडून 'नागर जीवनातील सरकारी नोकरी' याकडे आकृष्ट होत असलेला समाजातील ब्राह्मणतरांचा वर्गसुद्धा समोर येतो. कादंबरीच्या अगदी शेवटी मयत जाधवचा काका एसटीतील जेष्ठ अधिकाऱ्याला विनंती करतो की जाधवच्या जागी त्याच्या चुलत भावाला नोकरी द्यावी. १९५०च्या दशकात सरकारी नोकरीचं महत्त्व समाजातील अनेक घटकांना समजलं होतं. कादंबरीत एका ठिकाणी 'मयत जाधव मराठा होता साहेब. आम्ही जयभीमवाले जाधव' असा उल्लेख येतो. यातून सरकारी नोकरीत सुरू झालेल्या आरक्षणाचं सूचन होतं. काही ठिकाणी लेखकानं परिस्थितीजन्य विनोद सफाईनं निर्माण केला आहे. पृ. ५ वर एक प्रवासी म्हणतो, 'पावसापाऱ्यात यस्ट्यांना सर्दी झाली आसलं.' मात्र पृ. १७ वर आजच्या काळात खटकू शकेल असा उल्लेख आहे आणि तो म्हणजे 'सारस्वत, सीकेपी बाया अशाच असतात.'

पाश्चात्य साहित्यात एखाद्या व्यवसायाला मध्यवर्ती ठेवून लिहिलेल्या 'कोमा', 'एअरपोर्ट' वगैरे कादंबऱ्या फार गाजल्या होत्या. या कादंबऱ्यांना Faction (Fact + Fiction) असंही संबोधतात. अशा कादंबऱ्यांवर हॉलिवूडनं चित्रपटसुद्धा बनवले होते. फेजे यांनी मराठीत असा प्रयत्न केला याबद्दल त्यांचं मनापासून अभिनंदन.

- प्रा. डॉ. अविनाश कोल्हे

nashkohl@gmail.com

तू रूप विराट!

विजयालक्ष्मी मणरीकर

खरं आयुष्य नाटकापेक्षा वेगळं नसतं हे सोळाव्या शतकात शेक्सपीअरनं ओळखलं होतं, म्हणून त्यानं मानवी जीवनाशी निगडित अनेक शोकांतिका, दुःखांतिका लिहून गाजवल्या. तो म्हणत असे, हे जग एक रंगमंच आहे आणि आपण सगळे नट आहोत. हेच मनुष्यजीवनाचं शाश्वत सत्य!

विसाव्या शतकातील मंगेशीच्या परिसरात जन्मलेल्या मास्टर दीनानाथ मंगेशकरांच्या आयुष्याची कथाही पूर्णतः नाट्यमय प्रसंगांनी भरलेली आहे. बघणाऱ्यास जे नाट्यमय रोमांचक वाटतं, ते प्रत्यक्षात जगणाऱ्यास कठीण, क्लेशकारक असतं.

वय अवयं बेचाळीस आणि निर्मिती सह्याद्रीच्या उंच उंच कठीण पर्वतशिखरांसारखी. दीनानाथ केवळ बेचाळीस वर्ष जगले, आणि त्या बेचाळीस वर्षांतील क्षण न क्षण नाट्यमय होता. रंगमंचावरील पडदा सरतो आणि प्रत्येक क्षण लेखकाच्या लेखणीनुसार पुढे पुढे सरकतो. पात्रं जाणीवपूर्वक मनस्वी अभिनय करत ते नाट्य जगतात, प्रेक्षक ते नाट्य चित्त खिळवून, मन घट्ट करून पाहात राहतो. कधी हृदयात धडधडतं, कधी डोळ्यांतून घळाघळा पाणी वाहू लागतं, कधी राग उफाळून येतो तर मन कधी अस्वस्थ होतं. क्वचित आनंदही होतो अन् खळखळून हसायलाही येते. हे सारं प्रेक्षक म्हणून अनुभवताना आपण नाटकाच्या तिकिटाचे पैसे भरलेले असतात. दुसऱ्याचं जीवन आपण काही काळासाठी विकत घेतलेलं असतं आणि रंगमंचावरील कलाकारही कोण्या दुसऱ्याचं जीवन काही काळ उसनं अवसान आणून जगत असतात. हे अवसान येतं कुठून? प्रेक्षकांच्या आसक्त नजरेतून! जोवर सभागृहात प्रेक्षक खच्चून भरलेले दिसतात तोवर हे अवसान वाढत जातं, ज्या दिवशी पडदा वर जातो अन् खुर्च्या रिकाम्या दिसतात त्या दिवशी नट रंगमंचावर कोसळून पडतो. तो अभिनय करू शकत नाही. तसंच दीनानाथ यांच्या आयुष्यात झालं. एक जन्मजात प्रज्ञावंत कलावंत गायक-नट म्हणून ते इहलोकात अवतरले, जोवर प्रेक्षकांनी साथ दिली तोवर सारं उत्तम होतं, ज्यावेळी प्रेक्षकांनी पाठ फिरवली त्यावेळी ते कोसळून

पडले अन् सारं संपलं. श्वास थांबले.

संगीत, नृत्य, नाट्य, वाद्य, चित्र, शिल्प अशा अनेक कलांनी फुललेल्या गोव्याच्या संस्कृतीत आणि अपूर्व सृष्टिसौंदर्यात 'श्रीक्षेत्र मंगेश' गोमंतकाच्या प्रांगणात दीनानाथांचं बालपण गेलं. बाल दीनानाथ मंगेशीच्या परिसरात खेळू बागडू लागला. मंगेशाच्या नजरेत नजर घालून मनातल्या मनात प्रश्न करू लागला. मूक दिसणारी मंगेशाची मूर्ती बाल दीनानाथांशी बोलत असे, त्याच्या कानात गुणगुणत असे. मंगेशीच्या स्वरांचं साम्राज्य दीनानाथाच्या कानी-मनी ध्यानी वसे. जसजसा दीना मोठा होऊ लागला, त्याचे दुडुदुडु धावणारे पाय मंदिरातच फिरत असत. अवयं मंगेशीमंदिरच दीनाचं विश्व होतं. मंगेशी परिसर तो केवढा? सारा गावभर फिरून झालं की त्याची पावलं मंगेशीकडे परतत. मंगेशीच्या मोठ्या पुजाऱ्यांचा दीनास धाक असे. बालकच तो. मोठे जे जे सांगत बाल दीना मुकाट्यानं करत असे. तो मंदिरातच खेळतबागडत असला तरी त्यास गाभान्यात प्रवेश नव्हता. हळूहळू बाल दीनास ते जाणवू लागलं. आपला प्रवेश नगाऱ्यापर्यंतच आहे. हळूहळू त्याला कळू लागलं 'मागे उभा मंगेश, पुढे उभा मंगेश' असं असलं तरी आपण मंगेशाचे साधक, पुजारी, भजक नव्हे तर नोकर आहोत. आपल्याला अस्पृशाची वागणूक का मिळते ही भावना दीनास छळू लागली. सिर्फ सवाल ही सवाल है, कहां दूंदू जवाब? हर चेहेरेने पहन रखा है अजीबसा नकाब!

पोरक्या अन् परक्या पोरप्रमाणं बाल दीनानाथ मंगेशीचा सेवेकरी झाला होता. दोन वेळच्या अन्नासाठी? की खुद्द मंगेशाचीच दीनाकडून सेवा करवून घेण्याची इच्छा होती? भल्यापहाटे उठून रोज मंगेशाच्या आराधनेत दीनाची वर्दी असे. नित्य पूजेआधी, पूजेनंतर मंदिर पुसून काढणं, परिसर झाडून काढणं, देवाचा नगारा वाजवणं, देवाचा प्रसाद वाढणं अशी नित्य कामं करून दीना थकून जात असे. पण, जेवलास का, हेही कोणी त्यास विचारत नसे. बाल दीना अस्वस्थ होत असे. करुणाष्टकं गात असे. त्या विरहानं बाल दीनाचे स्वर आणखी करुणामय होऊ लागत.

मंदिरात दररोज होणाऱ्या भजनकीर्तनात बाल दीना सहभाग घेत असे. मन लावून ऐकत असे. सूर लावत असे. देहभान हरपून गात असे. नाचत असे. ग्रहणशक्ती अफाट लाभलेला कुशाग्र बुद्धीचा बाल दीना एकपाठी! बंदिशी, भजनं, चिजा एकदा ऐकलं, आवडलं की पाठ व्हायचं.

कधी तडफदार, कधी उंच, कधी धीर, कधी गंभीर स्वर दीनाच्या ताब्यात येऊ लागले. दीनास संगीत सहज आपोआप अवगत होऊ लागलं. सारा परिसर झोपल्यावर, सागर शांत झाल्यावर, नीरव शांततेत दीना मंगेशासाठी स्वरसाधना करत असे. अंधारल्या काळोखात दीना निःशब्द नजरेनं मंगेशाच्या नजरेत रोखून पाहात असे! त्या नजरेतून व्यक्त होणारे अखंड मौन सवाल मंगेशाच्या हृदयातील प्रेम, दया, करुणा हलवत असे. शांत समईच्या स्नेहहीन ज्योतीच्या प्रकाशात मंगेशाच्या डोळ्यांतील करुणा दीनाच्या थकलेल्या नजरेत दिव्य तेज ओतत असे. तसा दीनाच्या मनात काही निर्धार अन् सुरांचा खेळ पक्का होत असे.

मौनाचे लेवून शेले कण कण अंग मौन होऊन गेले

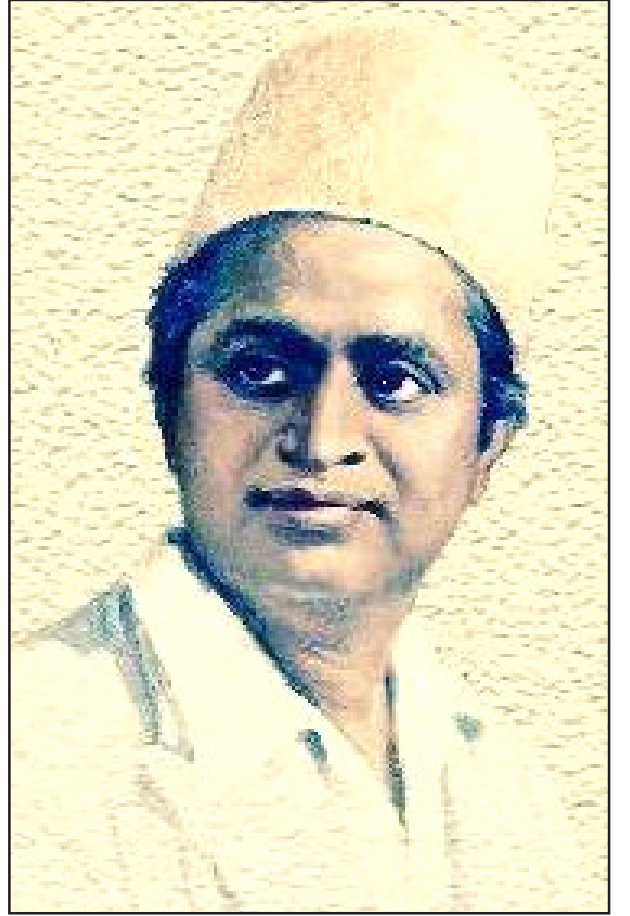
मौनाचे लेवून शेले मन मौन झाले देह मौन झाले

दीनास एक अखंड अनाम ओढ होती ती फक्त आणि फक्त स्वरांचीच! दुसरी कशाचीच नाही हे दीनास हळूहळू कळू लागले. स्वरांशी निस्सीम प्रीत जडली होती. दीना स्वरांचा भक्त झाला होता. प्रीती, भक्तीच्या पुढे मुक्ती उभी होती. कर्णाच्या कवचकुंडलांसारखी जन्मजात स्वरकुंडलं कंठात घेऊन अवतरलेल्या दीनास अंतरातील स्वरांना मुक्त करायचं होतं.

दररोज थोरांची प्रवचनं, मंदिरातील पूजापाठ, मंत्रोच्चारण ऐकत असे. देवळातील आरत्या, बंदिशी, धूपदं ते इतक्या लहान वयात जशीच्या तशी गात असे. मंगेशीच्या ब्रह्मवृंदाचं सामुदायिक मंत्रोच्चारण व वेदपठण नित्य ऐकत, स्वर खंडित न करता स्पष्टोच्चारानं हुबेहूब म्हणत असे. अनेक संस्कृत स्तोत्रं, श्लोक त्याला तोंडपाठ होते.

दीनानाथांचं बालपण असं आकारात होतं. हळूहळू लोकांना जाणवू लागलं हे बालक साधारण नाही. असामान्य आहे. ह्याच्या स्वरांत मंगेशाचा प्राण आहे. हे स्वर स्वयंभू आहेत. दीनानाथ अगदी आठ-नऊ वर्षांचे असल्यापासून त्यांची कीर्ती आजूबाजूच्या गावांत पसरू लागली. ते छोट्या छोट्या मैफिलीत सहभागी होऊन गायन सादर करू लागले. परंतु बाल दीनानाथांस मंगेशीत राहवेना. अस्पृश्यतेची वागणूक त्यांना सहन होईना. त्यांच्या हृदयातील पवित्र स्वरांना बाहेरील आकाश खुणावत होतं. नवं आकाश साद घालत होतं.

अतिशय उद्विग्न, खिन्न मनानं तरीही आशेचा नवा कोंब मनात रुजवून अवघ्या अकरा वर्षांचे असताना दीनानाथांनी मंगेशी सोडली. त्यावेळी त्यांच्या मनास काय यातना झाल्या असतील, तेच जाणो. मनाचा कंदील पुढे प्रकाश दाखवत असला तरी स्वतः अंधारात तेवत असतो. ते नाटक कंपनीत गायक-नट म्हणून काम करू लागले. नाव झालं. नवं जीवन, नवी मित्रमंडळी, नवी

कंपनी... म्हणून जुनं कधी सुटते का? मंगेशीच्या आठवणीनं दीनानाथ व्याकूळ व्हायचे. मंगेश मंगेश करून मंगेशाची आळवणी करायचे. मंगेश आता देवस्थानात होताच कुठे? मंगेश आता दीनानाथांच्या कंठात विराजमान होता. मंगेशीचा सदैव शाश्वत स्वर झाला मंगेशकर! महादेवाचा विरक्त स्वर संगीत नाटकांतून कधी कृष्णाची प्रेमासक्त गाणी, कधी वीरांची शौर्यनिपुण गीतं गात गाऊ लागला, सोबत अतिशय उच्च दर्जाचा अभिनय! असे दीनानाथ रममाण झाले त्यांच्याच स्वतःच्या अद्भुत स्वरमयी दुनियेत! परंतु केवळ संगीत नाटकातील गायक ही त्यांची ओळख नव्हतीच मुळी.

मास्टर दीनानाथ स्वयंभू होते. ते मुक्त, अनिर्बंध होते. तरीही अधिकाधिक संगीत सहवास मिळवण्याचा त्यांना ध्यास होता. नवनवीन बंदिशी, राग, चिजा शिकण्याचं त्यांना वेड होतं. त्यांचा मूळ पिंड शास्त्रीय गायकीचा होता. त्यांच्या गाण्यावर ग्वाल्हेर, पंजाबी, जयपुरी गायकीचा प्रभाव होता. कोण्या एका शैलीमध्ये स्वतःस अडकवून घेणारे ते नव्हते. ते स्पष्टवक्ते होते. त्यांचा आत्मविश्वास दांडगा होता. त्यांच्या गायकीवर त्यांचे गुरू निसार हुसेन खां यांच्या गायकीचा खूप प्रभाव होता. त्यांचे दुसरे गुरू रहमत खांसाहेबांकडे ते ग्वाल्हेर बाजाचं गाणं शिकले. गणपतबुवा भिलवडीकर यांच्याकडेही ते गायन शिकले. सुखदेव

कथक यांच्याकडून ते पंजाबी ढंगाच्या, पहाडीच्या चिजा, बंदिशी, ठुमरी, गजल शिकले. दीनानाथांचं गाणं तडफदार तानांनी युक्त आणि सुरेल होतं. त्यांना नाट्यसंगीत मनापासून फारसं आवडत नव्हते. परंतु दैवयोगे अगदी लहान वयात - दहा-अकरा वर्षांचे असताना - ते व्यावसायिक संगीत नाटक क्षेत्रात ओढले गेले आणि तिथेच त्यांना जास्त संधी प्राप्त झाल्या, त्यामुळे गायक-नट, अभिनेता, संगीतकार, निर्माते म्हणून ते नावाजले, लोकप्रिय झाले आणि त्यातच अडकून पडले.

वयाच्या अकराव्या वर्षी 'ताज-ए-वफा' या उर्दू नाटकात त्यांनी अभिनयाबरोबरच उर्दू बंदिश गजलगायनानं श्रोत्यांस अवाक् करून सोडलं होतं, तर वयाच्या चौदाव्या वर्षी म्हापशाला त्यांनी नाटक कंपनीत प्रवेश केला होता. सुरुवातीलाच 'संगीत पुण्यप्रभाव' या नाटकातील त्यांची 'किंकिणी' ही स्त्री भूमिका फार गाजली होती. त्यानंतर 'कालिंदी', सं. भावबंधनमधील 'लतिका', सं. उग्रमंगलमधील 'पद्मावती', सं. रणदुंधूमीतील 'तेजस्विनी', सं. सन्यस्तखड्गमधील 'सुलोचना', सं. ब्रह्मकुमारीतील 'गौतमी' आणि सं. राजसन्यासमधील 'शिवांगी' या त्यांच्या भूमिका अतिशय लोकप्रिय ठरल्या होत्या.

त्यांनी अवघ्या सतराव्या वर्षी 'बलवंत नाटक मंडळी' या नाटक कंपनीची स्थापना केली. आधी सगळ्या स्त्री भूमिका केल्या असल्या तरी यातील संगीत 'मानापमान' नाटकात ते धैर्यधराची भूमिका करू लागले. त्यांची ही भूमिकाही अत्यंत गाजली. 'चंद्रिका ही जणू' या नाट्यगीताचा ताल बदलून त्यास एकतालातील तानचक्राचं गीत बनवलं. दीनानाथ संगीतात बंडखोर होते. या नाटकातील बदललेल्या चालींमुळे सगळीकडे चर्चेस पुर आला. त्यावेळी दीनानाथांचं वय केवळ सतरा-अठरा होतं. दीनानाथांवर सुरुवातीस टीका झाली. आधीच गाजलेलं नाटक वेगळ्या रंगाढगात आणण्याविषयी त्यांना भरपूर ऐकून घ्यावं लागलं. त्यांनी सं. मानापमान नाटकातील मूळ पदांच्या चाली बदलल्या व त्या नव्या चालीही अत्यंत लोकप्रिय करून दाखवल्या, हा त्यांच्या प्रतिभेचा आविष्कार होता. 'प्रेम सेवा शरण' या नाट्यगीताचा राग त्यांनी बदलला व संपूर्ण स्वरूपच बदललं. ही पदं ते असामान्य कल्पकतेनं गातात अशी त्यांची ख्याती झाली. त्या वेळच्या समकालीन इतर नाटक कंपन्यांद्वारे 'मानापमान' नाटकातील 'शूरा मी वंदिले' हे गाणं गायलं जात नव्हतं. हे गीत मा. दीनानाथ यांनी संगीतबद्ध केलं आणि नाटकात गायला सुरुवात केली. एकदा विदर्भात त्यांच्या नाटकाचा प्रयोग होता. तेव्हा एका वैदर्भीय प्रेक्षकास त्यांचं गायन एवढं आवडलं की ते रंगमंचावर आले. स्वतःच्या हातातील चांदीची मूठ असलेला एक दंडा त्यांनी मास्टर दीनानाथ यांना भेट दिला व आजन्म असाच सुरेल गात राहा असा आशीर्वाद दिला.

मा. दीनानाथांच्या गाण्याबद्दल प्रसिद्ध संपादक माधव गडकरी दूरदर्शनवरील एका मुलाखतीत उद्गारले होते, अथांग समुद्र आणि अनंत आकाश यांच्या क्षितिजावर दीनानाथ उभे आहेत आणि

तल्लीन होऊन गात आहेत असंच चित्र मला दिसतंतय.

अवघं बेचाळीस वर्ष आयुष्य जगलेल्या दीनानाथांचं जीवनचरित्र फार मोठं आहे. ते असं एका लेखात मावणारं निश्चितच नाही.

मा. दीनानाथांच्या पंचप्राणांनी त्यांच्या कलेचा वारसा अशा ताकदीनं पुढे नेला, की भारतीय संगीताला जागतिक पटलावर नेणारं मंगेशकर घराणं उदयाला आलं. आजतागायत म्हणजे गेली चौऱ्याऐंशी वर्ष तो चालू आहे. त्यांच्या आयुष्यातील नाट्य त्यांच्या मृत्यूबरोबर संपलं नाही! उरलं पंडित हृदयनाथ यांच्या रूपात! दीनानाथ गेले अन् साडेचार वर्षांचे हृदयनाथ हळूहळू बाबांचं रूप घेऊ लागले. तीच छबी, तीच मुद्रा, तोच स्वभाव, तीच आसक्ती, तोच राग, तोच मनस्वीपणा, तीच बंडखोरी, तोच रुतबा! दीनानाथांचा त्यांच्याच मुलात (हृदयात) नवजन्म जाहला.

- विजयालक्ष्मी मणेरिकर

manerikarvs@gmail.com

दलित लेखिका बामा

संजीवनी खेर

मराठीत दलित साहित्य बऱ्यापैकी स्थिरावले आहे पण तसे ते इतर भाषांमध्ये फारसे नाही. बामा तामिळनाडूमधील अत्यंत प्रभावशाली लेखणी आहे. एका दलित कवीला काही प्रश्न विचारले होते त्यांची उत्तरे मन विदीर्ण करणारी आहेत. बच्चा लाल उन्मेष नावाच्या दलित कवीची कविता वास्तव किती दारुण आहे हे दाखवते.

कौन जात हो भाई?

‘दलित है साहब’

नहीं किसमें आते हो?

‘आप की गाली में आते है,

गंदी नाली मे आते है,

और अलग की हुई थाली में आते ही साब’

मुझे लगा हिंदू में आते हो.

‘आता हूं ना साब! पर आपके चुनाव में.’

ह्या कवितेने आपल्या समाजातील ढोंग जळजळीतपणे समोर आणले आहे. कोट्यवधी वाचक, रसिकांनी ती नेटवर वाचली आहे. हिंदीत दलित कविता आपली व्यथा प्रभावीपणे मांडत आहे. तमिळ भाषेत शोध घेतला तर अभ्यासकांनी बामाचे नाव प्राधान्याने घेतले. तिचे जीवन संघर्षमय आहे. स्वतःशी तसेच आपल्या समाजातील रितीरिवाजांशी लढताना ती थकून जात असूनही तिने तिच्या अनुभवांवर आधारित ‘करुक्कू’ ही कादंबरी (आत्मचरित्रात्मक) १९९२ साली लिहिली. त्यामुळे तमिळ भाषेचा लहेजाच बदलून गेला. करुक्कू म्हणजे झावळीचे धारदार पाते, जे जखम आणि पीडा यांचे प्रतीक आहे. तमिळ साहित्य तोवर तेथील उच्चभ्रू जी भाषा बोलत लिहित असत त्या भाषेतच लिहिले जात असे. बामाने ते लोक जे नि जसे बोलतात तीच भाषा वापरली आहे. दलित समाजातील साहित्याने तमिळ भाषेतील शब्दांचे अर्थ आणि रचना यांत बराच बदल केला. कारण त्या समाजाला आणि त्यातील स्त्रियांना येणारे अनुभव हे नेहमीच्या पठडीतले नव्हते. पदरी येणारी तुच्छता, त्यातही स्त्रीच्या वाट्याला

येणारा सार्वत्रिक दुजाभाव तमिळ साहित्याला नवाच होता. १९९४ साली तिचे दुसरे पुस्तक आले ‘संगती’ त्यानंतर तिचा लघुकथासंग्रह ९६ला आला आणि एक सामर्थ्यशाली लेखिका म्हणून ती ओळखली जाऊ लागली. ती कांचीपुरम येथे आंगूर येथील दलित मुलींच्या शाळेत शिकवते.

या लघुकथा संग्रहात गरीब स्त्रीची पीडा ती ऊन(र)ऊ या शब्दांत मांडते. इथे एकाकी गरीब स्त्रीचे दुःख, अगतिकता बाहेरील माणसांमुळे नाही तर सुनेमुळे होताना दाखवली आहे. आपल्या मुलाकडे राहताना सुनेच्या छळाला ती असहाय्यतेने सोसत असते. तिचा नातू मात्र आजीच्या बाजूने असतो. साध्यासाध्या खाण्यापिण्याच्या बाबींसाठी तिला सुनेच्या मर्जीवर अवलंबून राहावे लागते. यातून एक कळते की ती स्त्रीत असलेला दुष्टावाही प्रभावीपणे चित्रित करते.

तिचे संपूर्ण नाव आहे बामा फोस्टीन सुसाइराज, ख्रिश्चन दलित. केवढा विरोधाभास आहे ना? ख्रिश्चन असूनही भारतीय समाजातील पितृसत्ताक जीवनपद्धत आणि दलित असल्याने वाट्याला येणारी तुच्छता सोसणे, विद्रोह करणे. तिने आपल्या लेखनातून दलित स्त्रीच्या दुःखाला वाचा फोडली आहे. वास्तविक ही कादंबरी ही तिची जीवनकहाणीच आहे. समाजातील स्त्रीचे स्थान, स्वतःच्या जातीतले तिचे स्थान, तिला होणार त्रास, लैंगिक समानता कुठेच नाही. दलित असल्याचा पुरुषांना त्रास होतो पण शिक्षण, कष्ट कशातच कमी नसूनही स्त्री मात्र अधिक त्रास भोगते. समाज वरवर बदलला आहे पण स्त्रीच्या जगण्याच्या आयामात फारसा फरक पडलेला नाही; हेच जिणे तिच्या लेखनातून वाचकांसमोर येते.

वास्तवात ती स्त्रीच्या दुहेरी त्रासाचे चित्रण तर करतेच, तसेच दलित तरुणांच्या द्विधा मनःस्थितीचेही चित्रण करते. वास्तविक तिने ख्रिश्चन धर्मसंस्थेत प्रवेश घेतला होता की त्यामुळे तिला काही प्रतिष्ठा मिळेल, पण सात वर्षे काढूनही तिला तिथेही जातीमुळे भेदभावाला सामोरे जावे लागले. तिचे स्वप्न अधुरे राहिले. बाहेर

आल्यावर तर तिच्या घरच्यांनीही तिला दोष देऊन धिक्कारले. तिने जे लिहिले होते त्यावरून त्यांच्या समाजाने तिच्यावर आणि तिच्या लेखनावर बहिष्कार टाकला. 'संगती' या पुस्तकात तिने आपल्याच समाजावर, जातीवर टीका केली आहे, तुच्छ लेखले आहे असे समजून तिला दोष लावला. तेव्हा तर तिची स्थिती ना घरका ना घाट का अशी झाली होती. न राहायला घर, ना खायची काही व्यवस्था, बेवारस भटक्यासारखी तिची अवस्था झाली होती. कारण तोवर तिने ननरी सोडली होती

त्याचाही राग तिच्या घरच्यांचा होता. नन होण्यासाठी तिने चर्चमध्ये सात वर्षे काढली पण तिच्या लक्षात आले की तिथेही तिच्या जातीमुळे तिच्याशी दुजाभाव केला जात होता. अशा ठिकाणी आपले आयुष्य बरबाद करण्याऐवजी तिने बंडखोरी करत ख्रिश्चन समाजाचाही राग ओढवून घेतला.

तिच्या लेखनामुळे तिच्या जातीच्या लोकांनी, खास करून ज्येष्ठ लोकांनी तिला गावात यायला बंदी केली होती. अशा-वेळी तिच्या मागे उभे राहिले ते तिच्याच जातीतले तरुण. दिवसभर काम करून रात्री एकत्र येऊन त्यांनी बामाची पुस्तके वाचून काढली. त्यात त्यांच्या लक्षात आले की लोकांनी पुस्तके न वाचताच तिला त्रास द्यायला सुरुवात केली आहे. वास्तविक तिने तिच्या लेखनातून तरुण दलितांवर कसे अन्याय होतोय हेच दाखवले होते. त्यामुळे संपूर्ण समाजाला दलितांची कोंडी कळते. त्यात त्यांची बदनामी कशी होते?

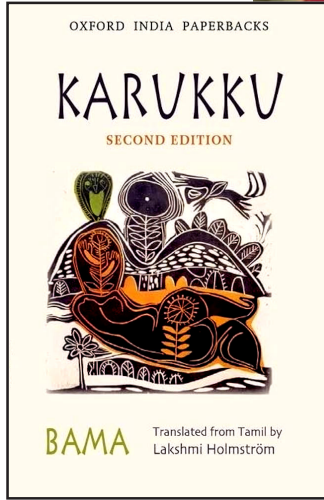
जे काही समाजात चालले आहे ते सर्वसामान्य दलित आणि इतरेजनांना कळण्याचे हे उत्तम स्थान आहे. अखेर त्यांना तरुणांचे म्हणणे पटले आणि बामाची गांवबंदी उठली. पुस्तकांच्या बाबत अनेकदा असा प्रकार झाला आहे. पुस्तक न वाचताच त्याविरुद्ध गदारोळ सुरू होतो.

“तिच्या 'करुक्कु'मध्ये तिची जगण्यातली धडपड आहे तर 'संगती'मध्ये दलित स्त्रीचे सोसणे आहे. त्याबरोबर तिने विद्रोह करणेही आहे. कारण दलित पुरुष उच्च जातीच्या लोकांकडून लाथाडला जातो, तोच पुरुष घरात मात्र आपल्या स्त्रीवर तसाच अन्यायी व्यवहार करतो,” हे ती ठामपणे मांडते. दलित पुरुष स्त्रीला अनुकंपेने वागवत नाही. आपल्यावर जे अत्याचार उच्च वर्णीय करतात जणू त्याचा बदला ते आपल्या स्त्रीला पायाची आणि भोगाची दासी समजून काढत असतात, ती म्हणते. बामाच्या लेखनात म्हणूनच बंड असते. बालपणापासूनच मुली आणि मुलांना समानतेची वागणूक दिली, समान संधी दिली तर त्याही आपली कर्तबगारी सिद्ध करतील, असे ती परत परत सांगत असते.

'संगती'मधील स्त्रीही पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत असते, पण तिला पैसे कमी मिळतात. पैसे मिळताच पुरुष ते खर्च करायचे

बामा

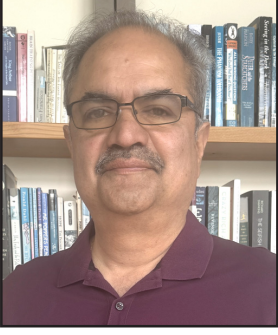
मार्ग शोधतात, खास करून स्वतःवर खर्च करायला पाहतात. दारू हे त्यांचा आवडता मार्ग असतो. त्याउलट स्त्री मात्र ते घेऊन घरच्या गरजा कशा पुऱ्या करता येतील याकडे धावते. स्वतःवर खर्च करायच्या ऐवजी पोराबाळांच्या हौशी पुरवते. हा फरक सर्वत्र दिसतो. हे वागणे जोवर बदलणार नाही तोवर स्त्री-पुरुष समानता येणार नाही. 'संगती'मधील स्त्रिया सारे भोगत आहेत, एकत्र येऊन एकमेकींना आधार देत आहेत. त्यात एक छोटीशी कविता आहे. त्यातील स्त्री एका खेकड्याला म्हणते 'अरे, तुला मी माझ्या शेताच्या पाण्यात वाढताना पाहिले, तू पुरेसा मोठा झाल्यावर आम्ही तुझ्या नांग्या तोडून तुला उकळत्या पाण्यात टाकले. माझ्या तोंडाला पाणी सुटले होते. किती दिवसांनी काही चमचमीत खाणार होते. त्याची बरीच वाट पाहिली तो आला नाही म्हणून रश्यात बुडवून एक घास तोंडात टाकला, नि तो दारात उभा राहिला. संतापाने फणफणत. त्याच्या आधी मी काही खात होते. पुढेमागे न बघता त्याने मला मारायला सुरुवात केली. काय होता माझा गुन्हा?'

याचे उत्तर कुणाकडे नव्हते. डॉ. आंबेडकरांनी त्यांना स्वाभिमान शिकवला, शिक्षणाचे महत्त्व बिंबवले, संघर्ष करायचा रस्ता दाखवला.

तिला लोक विचारतात की ती एकटी का राहते? ती म्हणते, 'समाजात, नि कुटुंबात जो स्त्रीबाबत भेदभाव दिसतो तो पाहून आणि अनुभवून मी एकटेच राहण्याचे ठरवले आहे.'

– संजीवनी खेर

sanjeevanikher@gmail.com

समकालीन जपानी-कोरियन स्त्रीलेखन : एक आढावा

नंदन जोशी

एकविसाव्या शतकात इंग्रजीमध्ये भाषांतरित साहित्य अधिकाधिक उपलब्ध होऊ लागले. त्याचा एक भाग म्हणजे आशियाई स्त्री लेखिकांचे आवाज वाचकांपर्यंत जास्त प्रमाणात पोचू लागले. या प्रकारच्या साहित्याची दखल New York Times, Sunday Book Review, London Review of Books, New York Review of Books यांसारख्या मासिकांतून घेतली जाऊ लागली. या लेखिका नोबेल पारितोषक, बुकर प्राइज यांनी सन्मानित होऊ लागल्या.

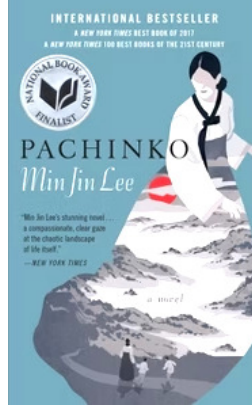
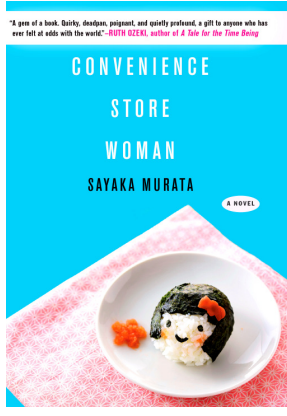
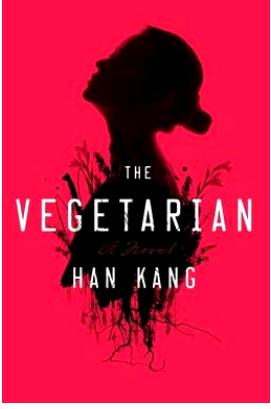
साहजिकच ह्या लेखिकांची पुस्तके हातात येऊ लागली आणि त्यांच्या कथा-कादंबऱ्या वाचता-वाचता नजरेसमोर एक विशिष्ट चित्र उभे राहिले. प्रस्तुत लेखाकरता चार जपानी व कोरियन लेखिकांच्या कादंबऱ्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. या लेखिकांच्या कथा आणि कथनशैली आगळी-वेगळी आणि अनपेक्षित जाणवली. त्या कलाकृतींविषयी अधिक खोलवर जाऊन विचार करण्याची इच्छा झाली आणि या लेखाकरवी तो शोध वाचकांसमोर उभा करावासा वाटला.

आशियाई लेखिकांमध्ये काही भाषांतरित तर काही थेट इंग्रजीमध्ये लिहिणाऱ्या लेखिका आहेत. Min-Jin Lee हिने आपली कादंबरी इंग्रजीत लिहिली आहे. तिचे कथानक कोरिया आणि जपानमध्ये घडते. या लेखात अभ्यासलेल्या इतर तीन कादंबऱ्या कोरियन आणि जपानीमधून भाषांतरित झाल्या आहेत. या चार कादंबऱ्यांखेरीज इतर काही कादंबऱ्यांचेही संदर्भ या लेखात आहेत. लेखाच्या सुरुवातीला मुख्य चार कादंबऱ्यांचा परिचय दिला आहे. त्यातून पुढील विचाराला दुजोरा मिळेल ही अपेक्षा आहे. वाचकांना या कादंबऱ्यांमध्ये रस वाटला तर त्यांनी या जरूर वाचाव्यात.

सुरुवात करू या हान कांगच्या Vegetarian या कादंबरीने. हान कांगला २०२४ सालचे नोबेल पारितोषिक मिळाले. तिच्या आतापर्यंत सहा कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या आहेत आणि त्यातील महत्त्वाच्या कादंबऱ्यांत Vegetarianची गणना केली जाते. या

कादंबरीमधील नायिका याँग-हे हिला भीतिदायक स्वप्न पडू लागतात. या स्वप्नांमध्ये प्राण्यांचं मांस आणि त्यातून वाहणाऱ्या रक्ताच्या धारा दिसतात. अशी स्वप्न पडू लागल्यावर एके दिवशी ती मांसाहार सोडायचा निर्णय घेते. कोरियन खाद्य संस्कृती ही अधिकतर मांसाहारावर बेतलेली आहे. त्यामुळे तिच्या नवऱ्याला हा निर्णय धक्कादायक वाटतो. पारंपरिक घरात वाढलेली आणि वसलेली गृहिणी असल्यामुळे तिचा निर्णय बंडखोर असतो. इथून पुढे तिची वागणूक सर्वांपासून अधिकाधिक दुरावलेली होत जाते. कादंबरीचे तीन भाग आहेत. प्रत्येक भाग वेगळ्या व्यक्तिरेखेच्या दृष्टिकोनातून सांगितला आहे. याँग-हे हिचा प्रवास आणि भावविश्व या तीन कथनांमधून उलगडत जातं. एका अतर्क्य ठिकाणी ही कादंबरी वाचकाला नेऊन सोडते.

Natsuo Kirino या जपानी लेखिकेच्या Out, Grotesque, Swallows इत्यादी कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या आहेत. त्यातल्या Out या कादंबरीविषयी थोडेसे सुरुवातीला. जपानमध्ये दुपारच्या जेवणासाठी Bento Box मिळतात. यात जपानी लोकांना आवडत्या खायच्या वस्तू एका टिफिन बॉक्समध्ये भरलेल्या असतात. ऑफिसमध्ये काम करणारे लोक हे दुपारच्या भोजनासाठी Bento Box विकत घेतात. हे जेवण बनवण्यासाठी स्त्री कामगार रात्रपाळी करतात. तर अशा या फॅक्टरी मधील चार स्त्रियांवर आधारलेली ही कादंबरी. तिचे बाह्य स्वरूप गुन्हेगारी कादंबरीचे आहे. फॅक्टरीत काम करणाऱ्या स्त्रियांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या अवघड प्रसंगांना सामोरे जावे लागते. रात्रीच्या वेळी लहान मुलांना घरी एकटे सोडून येणे आणि रात्रीच्या वेळी फॅक्टरीत ये-जा करताना पत्करावे लागणारे धोके सामविष्ट आहेत. याखेरीज घरात नवऱ्याबरोबर जगताना येणाऱ्या समस्यांना तोंड देणेदेखील. एकीचा नवरा तिच्यापासून मानसिक आणि शारीरिकरीत्या दुरावलेला, तर दुसरीचा नवरा मारझोड करणारा. हे अतिशय खडतर आयुष्य रात्रंदिवस सहन करणे याचा भार स्त्रियांवर खूप आहे. एके दिवशी न राहवून त्यातली एक आपल्या नवऱ्याचा खून करते. त्याच्या

शरीराची विल्हेवाट कशी लावायची यासाठी आपल्या मैत्रिणींना बोलावते. तिथून कादंबरी एका काळोख्या आवर्तात शिरते. संपूर्ण प्रेताला घरातून नेणे अवघड असल्याकारणाने त्याचे तुकडे-तुकडे करून नेणे भाग असते. पण हे प्रकरण एका देहापुरते मर्यादित राहत नाही. यातून त्या चौघींच्या आयुष्यात कसा बदल होत जातो आणि जगापासून हे लपवण्या-करता काय-काय हिकमती करायला लागतात याची ही कहाणी. ही कादंबरी या अतिशय अघोरी कृत्यावर केंद्रित असली तरी तिथल्या खालच्या, पीडित वर्गाचे विदारक चित्र मांडते.

Convenience Store Woman या सयाका मुराटाच्या जपानी कादंबरीतली नायिका ही शीर्षकात निर्देशिल्याप्रमाणे एका दुकानात नोकरी करते. साधारणपणे तरुण मुली अशा दुकानात वर्ष-दोन वर्षे काम करून आपला पुढचा मार्ग धरतात. परंतु केइको फुरुकुरा Smile Mart मध्ये १८ वर्षांहून अधिक काम करते राहते. तिच्या बरोबरचे कर्मचारी आणि दुकानाचे अधिकारी येतात आणि जातात, पण केयको तिच्या नोकरीला धरून राहते. केयकोचे आई-वडील आणि बहीण तिला लग्न करून संसार चालवण्यासाठी आर्जव करतात. परंतु केइकोचं मन तिच्या नोकरीत पूर्णतः रमलेलं असतं. त्या दुकानात काम करताना तिला एक तरुण भेटतो. तो सर्वसामान्य लोकांहून वेगळा असतो, पण जिथे केइको ही आपली नोकरी अगदी मन लावून करत राहते तिथे हा तिचा मित्र आळशी असतो आणि स्वार्थीपणाने तिचा वापर करत असतो. समाजाकडून अपेक्षित वागणुकीच्या परीघाबाहेरचे जगणे हा केइकोच्या व्यक्तिमत्त्वाचा भाग आहे. किंबहुना लोकांपेक्षा तिला दुकानातील मांडणीत अधिक रस आहे आणि त्यापलीकडच्या जगण्याचा अनुभव घेण्याची इच्छा नाही.

मिन-जिन लीची Pachinko ही कादंबरी एका स्त्रीच्या संपूर्ण जीवनपटावर केंद्रित आहे. त्यातील कोरियन नायिका सुंजा ही नियतीचे टक्के-टोणपे खात आयुष्याचा प्रवास करत असते. अगदी तरुणपणी एक मध्यमवयीन पुरुषाच्या बातांनी भुलून जाऊन सुंजा गरोदर राहते. तेव्हा तिच्या लक्षात येते की त्याला ती केवळ करमणुकीसाठी हवी आहे; त्याचा स्वतंत्र संसार चालू

असताना. अशावेळी एक ख्रिस्ती गुरू तिच्याशी लग्न करून तिची त्या समस्येतून सुटका करतो. यानंतर वैयक्तिक आणि राजकीय कारणामुळे तिला कोरिया सोडून जपानला जावे लागते. जपानमध्ये उपेक्षितांचे जगणे अंगावर पडते. तिच्या नंतरच्या दोन पिढ्यांच्या जपानमधील आयुष्याचे दर्शन या कादंबरीत घडते.

या पटावर कादंबरी घडते; प्रतिष्ठित नोकऱ्या मिळत नसल्यामुळे जपानमध्ये आलेल्या काही कोरियन लोक जुगारपेठींचा धंदा करायला लागतात. त्या जागांना Pachinko parlours संबोधण्यात येते. या धंद्याशी संलग्न असलेल्याकडे जपानी समाज कुत्सितपणे पाहतो. सुंजाच्या कुटुंबाच्या जीवनाचा आकार या परिस्थितीतून घडत जातो. अखेरीस सुंजा दुरावलोकनातून आपल्या आयुष्याचा अर्थ लावू पाहते. काय हरवले, काय गवसले हे पूर्णतः गवसणार नाही याचे तिलाही भान आहे.

Memory Police या योको ओगावाच्या जपानी कादंबरीच्या नायिकेचे नाव आपल्याला समजत नाही. ती एका अशा बेटावर राहते जिथून हळूहळू एकेक गोष्ट नाहीशी होत जाते. ज्या गोष्टी नाहीशा होतात त्या गोष्टींच्या स्मृतीदेखील नाहीशा होतात. अशात आपली नायिका त्या गोष्टी आणि त्यांच्या स्मृतींना वाचवण्याचा प्रयास करत राहते.

Katie Kitamuraच्या Auditions या कादंबरीत स्वतः आणि स्वतःची ओळख या कल्पनांचा शोध घेतला आहे. ही कादंबरी दोन भागांत सादर केली आहे. पहिल्या भागात एका नटीकडे एक तरुण येऊन तिला सांगतो की तो तिचा मुलगा आहे. एक वेगळाच प्रश्न तिच्यापुढे उभा राहतो कारण तिला आपल्याला असा मुलगा आहे अशी अजिबात कल्पना नसते. मात्र दुसऱ्या भागात असं दाखवलं आहे की तो तिचा मुलगा आहे आणि ती, तिचा मुलगा, नवरा आणि मुलाची मैत्रीण एकत्र राहत आहेत. वाचक या दोन भागांना कसे एकरूप करू शकणार? Katie Kitamuraच्या एक मुलाखतीला मी हजर होतो. तिथे ती म्हणाली की अशा कादंबऱ्यांना अनेक थर आणि

अनेक दृष्टिकोन असतात, जे एकमेकाला छेद देणारे असतात. कादंबरीकार जीवनातील या अंतर्विरोधांना एकाच कॅनव्हासवर सादर करत असतो. वेगवेगळे अन्वयार्थ दाखवणारी ही कलावस्तू निर्माण करणे यात कलात्मक आव्हान असते आणि धोकादेखील. हा धोका पत्करून लिहिलेल्या कादंबऱ्या वाचकाच्या अनुभवाच्या कक्षा रुंदावतात. कादंबरी ही काय वस्तू आहे याची संकल्पना विस्तृत होते.

या लेखिकांखेरीज इतर महत्त्वाच्या आशियाई लेखिकाही आहेत, पण त्यांच्या कादंबऱ्यांचा परामर्श या लेखात घेतला नाहीये. या कादंबऱ्या वाचताना मला जाणवला की पुरुषप्रधान देशांतून आलेल्या किंवा अमेरिकेत आशियाई घरांमध्ये वाढलेल्या लेखिकांचे विषय आणि अभिव्यक्ती ही अनपेक्षित आणि आगळी आहे. त्यांच्या साहित्यात उमटलेल्या कथा आणि कथनशैली आगळी-वेगळी आहे. Vegetarian मधले याँग-हे कुटुंबसंस्थेविरुद्ध अगदी मूलभूत बंड करते. शिवाय ती समाजापासून दुरावत जाते. तिची वागणूक समाजाला आधी चुकीची आणि नंतर थेट वेडेपणाची वाटते. तिच्या वडिलांना आणि नवऱ्याला तिच्यात काय बदल घडताहेत याचा थांगपत्ता लागत नाहीत. आपापल्या परीने ते तिला मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न करतात आणि अयशस्वी ठरतात. याँग-हे हिची बंडखोरी इतरांपासून तुटत जाण्यातून व्यक्त होते. Convenience Store Woman मधील केइकोची बंडखोरी सूक्ष्मरीत्या व्यक्त होते. पारंपरिक समाजाच्या आणि नजीकच्या कुटुंबीयांच्या अपेक्षेबाहेरच्या वागण्यातून. आई-वडिलांकडून अपेक्षित असलेल्या लग्न-मूल-चांगली नोकरी हा मार्ग सोडून ती छोट्या दुकानातील कामात स्वतःला बुडवते. क्षुल्लक असणाऱ्या नोकरीत आणि तिथल्या कामात आपली सगळी शक्ती पणाला लावते. तिच्यासह काम करणाऱ्या लोकांनाही तिचा अचंबा वाटतो. पारंपरिक जीवनाच्या कक्षेत जगणाऱ्या तिच्या बहिणीत किंवा भाचीत तिला जराही रस वाटत नाही. तिथे भेटलेल्या एका युवकाची तिची ओळख होते. हा युवक नुसता आपल्या छंदात बुडालेला असतो आणि कुठल्याही कामाला लायक नसतो, तरीदेखील ती त्याला आपल्या फ्लॅटमध्ये आसरा देते. तिच्या बहिणीला या वागण्याचा अर्थ कळत नाही; वाचकालाही पत्ता लागत नाही. कुठल्या ऊर्मीतून केइको वागते? स्वतःच्या आयुष्याचा अर्थ आणि मूल्यांची गोळाबेरीज जगाहून वेगळी. दोन्ही कादंबऱ्या बरेच प्रश्न उपस्थित करतात आणि ती उत्तरे शोधणे हे वाचकावर सोडले आहे.

हान कांग आणि संयाका मुराटाच्या कादंबऱ्यांकडे अंतर्भेदाच्या दृष्टिकोनातून पाहता येईल. या कादंबरीतले नाट्य हे त्यातल्या नायिकांच्या वेगळेपणातून निर्माण झाले आहे. केवळ वेगळेपणातच नाही पण जगव्यवहारापासूनच्या तुटलेपणात आहे. मघाशी म्हटल्याप्रमाणे वाचकाला या वागणुकीचा अर्थ लागत नाही. एका प्रकारची संदिग्धता आहे आणि वाचक त्याचा आपल्या परीने अर्थ लावतो. लिखित कृतीत असलेली कारण-

मीमांसेची अपूर्णता वाचक आपल्या परीने भरून काढतो. ह्या कादंबऱ्या अनेकपदरी होऊन त्यांच्या आशयाचा अवकाश विस्तृत होत जातो.

मुख्य स्त्रीपात्राच्या दृष्टिकोनातून सांगितलेली, तिच्या आयुष्याचा आलेख घेणारी कादंबरी ही स्त्रीलेखिकेच्या लेखणीतून उरतली आहे. तर त्यामुळे अनुभवात काय फरक पडतो? स्त्रीची आंतरिक स्पंदने, वेदना, भावना यांना स्पर्शून जाणारी कादंबरी आहे. अगदी तारुण्यात नियतीचे, अन्यायाचे चटके खाल्लेली सुंजा परदेशात जाऊन स्वतःचे जग निर्माण करते. जपानमध्ये दुय्यम दर्जाचे जीवन जगत असताना कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळत असते. किमची (कोरिअन पदार्थ) विकून मिळवलेले पैसे वापरून मुलांचे संगोपन करते. पुढे मुले मोठी होतात आणि आपापले वेगळे मार्ग निवडतात. तिच्या कुटुंबाच्या आयुष्यातील घडामोडी आणि नियतीचे खेळ या कथनातून उलगडत जातात. मिन-जिन लीच्या शैलीतून सुंजाचे मातृत्व आणि कणखर वृत्ती या दोन्हीचे दर्शन घडते.

Out ही पेचात सापडलेल्या चार स्त्रियांची कथा आहे. हे पेच कामाच्या संदर्भातले, पैशाशी निगडित, व्यक्तिगत ताणांमधून उद्भवलेले तर आहेतच. त्याखेरीज कादंबरीत घडलेल्या एका भीषण घटनेतून देखील संभवलेले आहेत. तर या सर्व पेचातून सुटण्याची धडपड या कादंबरीचा गाभा आहे. एक पेच सोडवल्या-नंतर दुसरे पेच निर्माण होतात; जणू काही पेचांची शृंखलाच. पेच सोडवण्यासाठी केलेली अघोरी कृत्ये. कृत्यामुळे या स्त्रिया अडकल्या जातात पण दुसऱ्या पद्धतीने बंधनमुक्तदेखील होतात. जी कृत्ये या स्त्रिया करतात ती खरं पाहता स्त्रियांकडून अनपेक्षित असतात. कादंबरीतले प्रत्येक मुख्य स्त्रीपात्र या परिस्थितीला वेगळ्या प्रकारे सामोरे जाते. एकीकडे भीती व घृणा वाटत असताना दुसरीकडून स्वातंत्र्य आणि स्वतःच्या आयुष्यावर ताबा मिळणे, असे परस्परभिन्न अनुभव दाखवले आहेत. चाकोरीबाहेरचे अनुभव आणि जगण्याची एक निराळी चव अनुभवायला मिळते या पात्रांना Natsuo Kirino ने अतिशयोक्त घटना, प्रसंगांतून या स्त्रियांना स्वातंत्र्याचा अनुभव दिला आहे.

गेल्या काही वर्षांत वाचलेल्या जपानी व कोरिअन लेखिकांच्या कादंबऱ्यांचा माझ्या मनावर पगडा आहे. या लेखाच्या निमित्ताने या नवीन, वेगळ्या अभिव्यक्तीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत लेखात अभ्यासिलेल्या चार लेखिकांखेरीज इतर अनेक लेखिका वाचकांसमोर येत आहेत. अतिशयोक्त कल्पनांतून, रूढ समाजाच्या परिघाबाहेरील व्यक्तित्वांमधून तर कधी भय तर कधी दुरावलेपणातून आधुनिक स्त्रीचे बाह्य आणि आंतरिक जग सादर केले आहे. गुलाम अलीच्या आवाजातील जुन्या गझलेतली ओळ मनात आली -

‘कोई ताजा हवा चली है अभी’

- नंदन जोशी

nandanpjoshi@gmail.com

मातृभाषा निलयम

डॉ. निर्मोही फडके

कधी कधी अशा काही संधी येतात, की आपलेच आपल्याला आश्चर्य वाटू लागते. म्हणजे अशी दोन गावे जिथे इतक्यात तरी जाण्याचा विचार नव्हता, तिथे पाठोपाठ दोनदा जायची वेळ आली. कधी असे अचानक काही वेगळेच घडते खरे.

नोव्हेंबर महिन्याचा शेवटचा आठवडा आणि फेब्रुवारी महिन्याचा पहिला आठवडा असे पाठोपाठ दोन वेळा तेलंगणातील हैदराबाद इथे जाण्याचा योग आला. नोव्हेंबरमध्ये साहित्य अकादमी दिल्ली आणि संस्कृती मंत्रालय मध्य-दक्षिणी प्रदेश ह्यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित 'भारतीय कला महोत्सवात' 'पश्चिम प्रदेश साहित्यातील स्त्री सशक्तीकरण' ह्या विषयावर बोलण्यासाठी निमंत्रण आले, तेव्हा खरेच आनंद झाला. हा कला महोत्सव होता 'राष्ट्रपती निलयम' ह्या ऐतिहासिक वास्तूच्या भव्य परिसरात. भारताच्या पश्चिमेकडील पाच मुख्य प्रदेशांतील साहित्य-कलांचा हा रंगतदार महोत्सव होता. महाराष्ट्र, गुजरात, दीव-दमण, राजस्थान आणि गोवा ही ती पाच राज्ये होत. देशाच्या आदरणीय राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू ह्यांच्या हस्ते ह्या कलामहोत्सवाचे उद्घाटन झाले. पाच पश्चिमी राज्यांतील निमंत्रित साहित्यिक, कलाकार आणि लोककलाकार ह्यांच्यामुळे इथे जणू कला-साहित्याची पंढरी सजली होती. पाचही पश्चिमी राज्यांतील स्थानिक कारागिरांच्या कलाकृतींचे, उत्पादनांचे स्टॉल ग्राहकांनी भरलेले दिसले. महाराष्ट्रातीलही अनेक स्थानिक उत्पादनांना तेलंगणातील तेलुगू ग्राहकांकडून पसंती मिळताना दिसली. त्यात प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल, पैठणीचा.

ह्या पाचही राज्यांतील लोककला सादर करणाऱ्या कलाकारांचे खूपच खास कौतुक करायला हवे. पाचही राज्यांतील विविध लोक आणि आदिवासी कलांचे नयनरम्य, उत्कृष्ट असे आविष्कार ह्या महोत्सवात पाहायला मिळाले. तेव्हा भारताची सांस्कृतिक विविधता केवढी अफाट आहे आणि केवढी निसर्गाशी, मातीशी इमान राखणारी आहे, हे अनुभवायला मिळाले. त्या सर्व कलाकारांच्या अस्सल कलेपुढे नतमस्तक व्हावेसे वाटले.

साहित्य अकादमीने आयोजित केलेली साहित्य विषयांवरची

विविध सत्रे उद्बोधक होती. मुख्य म्हणजे मराठी, कोकणी, गुजराती, राजस्थानी असे आम्ही सर्व पश्चिमी प्रदेशांतील साहित्यिक एकमेकांशी उत्तम प्रकारे संवादी झालो. एक तर चारही भाषा ह्या एकमेकींच्या शेजारणी. त्यामुळे, एकमेकींच्या भाषेतील साहित्यांमधील विविध प्रवाह, नव्या काळाची आव्हाने, मातृभाषेला जपण्यासाठी चालणारी धडपड हे काही मुद्दे आमच्यात सामाईक होते. 'अनुवाद' हा विषयही आम्हा सगळ्यांना जोडणारा मुख्य दुवा होता. त्याबद्दल आपापल्या भाषेबद्दल आमच्यात भरपूर गप्पा झाल्या. मी ज्या सत्रात सहभागी होते, त्या आम्ही सहाही लेखिका जणू जुनी ओळख असल्यासारख्या मैत्रिणी झालो. एकमेकींच्या भाषेतील लेखनाबद्दल मोकळ्या वेळेतही सतत बोलत राहिलो.

येथील विविध सत्रांमध्ये पश्चिम प्रदेशांतील भाषांमध्ये झालेल्या, होणाऱ्या विविध साहित्यिक घडामोडी, पूर्वसुरींचे प्रभाव, नव्या प्रवाहांची निर्मिती, आधुनिक काळाच्या दृष्टीने झालेली संक्रमणे, त्यामागच्या प्रेरणा, प्रभाव इत्यादी वेगवेगळ्या महत्त्वपूर्ण विषयावर चर्चा आणि मुलाखती झाल्या. शोधनिबंध सादर झाले. कथाकथन, कविता सादरीकरण इत्यादी कार्यक्रमांची लयलूट होती. महाराष्ट्रातून डॉ. सुरेश सावंत, डॉ. संतोष खेडलेकर, डॉ. निर्मोही फडके, डॉ. क्षमा शेलार, कवी गीतेश शिंदे इत्यादी साहित्यिक आणि १९व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष मा. विश्वास पाटील निमंत्रित होते.

'निलयम' म्हणजे निवास, राहण्याची जागा. हे निवासस्थान म्हणजे भारताच्या राष्ट्रपतींचे एके काळचे हवाबदल करण्यासाठी असलेले घर. आता ते निवासासाठी न वापरता, एक पर्यटन स्थळ म्हणून आतूनही बघण्यासाठी उघडे असते. अर्थात विशिष्ट नियम, वेळ, दिवस आदी पाळून. तिथला 'किचन टनेल' आश्चर्यकारक आहे. मुदपाकखान्यापासून मुख्य भोजनकक्ष दूर आहे. इतक्या दुरून अन्न आणताना ते थंड होणारच. तेव्हा पाहुण्यांसाठी गरमगरम अन्न आणण्याकरता जमिनीखालून बांधलेला

दीर्घ 'किचन टनेल' ही एक सोय आहे. आता तो त्या कामासाठी वापरत नसल्यामुळे, पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी त्या टनेलची रंगंगोटी करून, त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या भिंतींवर भारतीय पारंपरिक लोक आणि आदिवासी चित्रकलेतील सुंदर चित्रे चितारली आहेत. निलयममध्ये माजी राष्ट्रपतींच्या काही ऐतिहासिक वस्तू सांभाळून ठेवल्या आहेत. पांढऱ्याशुभ्र रंगाची ही वास्तू आपल्याला टाइम मशीनमधून फिरवून आणते.

ह्या कलामहोत्सवात पाचही पश्चिमी राज्यांतील खाद्य-पदार्थांच्या स्टॉलवर तर सगळ्याच दिवशी तोबा गर्दी होती. खाद्यपदार्थांची विविधताही आपण किती समृद्ध आहोत, हेच अधोरेखित करत होती.

राष्ट्रपती निलयमच्या अवाढव्य परिसरात अनेक वैविध्यपूर्ण आणि अतिशय सुंदर उद्याने आहेत. एकेक झाड, एकेक रोपही उत्तम देखरेखीखाली असणारे. त्या सुंदर उद्यानांत, त्या वृक्षछायेत निवांत बसून स्वतःच स्वतःसाठी काही मौलिक क्षण द्यावेत. तसे थोडे पदरात पडले. वर उल्लेख केलेल्या आमच्यातील साहित्यविषयक अनौपचारिक गप्पा ह्या वनराईतच छान रंगल्या.

एकुणात, भौगोलिकदृष्ट्या आपल्या पलीकडे असणाऱ्या पाच राज्यांच्या कला-साहित्याचा उत्सव वेगळ्या राज्यात भरवून साहित्य अकादमी आणि संस्कृती मंत्रालय ह्यांनी जनतेला आणि कलाकार, साहित्यिक ह्यांनाही एकतेमधील विविधता आणि विविधतेतील एकता ह्यांचा प्रत्यय देत, एक अविस्मरणीय अनुभव दिला. तो घेऊन मी महाराष्ट्रात परतले, पण लगेचच पुन्हा तिथे जाण्याची संधी मिळेल, असे वाटले नव्हते.

हैदराबाद हे तेलंगणाच्या राजधानीचे शहर. अतिशय विस्तारलेले आणि अमाप लोकसंख्या असलेले. तेलुगू भाषकांची संख्या अधिक असणाऱ्या ह्या शहरात मायमराठीचेही वंशज आपली मराठी संस्कृती जपत आहेत, हे ऐकून माहीत होते. प्रत्यक्ष अनुभवण्यासही मिळाले. १०३ वर्षे आपले अस्तित्व इथे टिकवून असणारी मराठी ग्रंथसंग्रहालय ही वास्तू आपल्या मराठी भाषेचा बृहन्महाराष्ट्रात असलेला एक जिवंत इतिहास आहे. ह्या वास्तूतच मराठी साहित्य परिषदेचेही कार्यालय आहे. ह्या दोन्ही संस्थांच्या संयुक्त विद्यमाने ज्येष्ठ साहित्यिक जयवंत दळवी ह्यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र इथे आयोजित केले गेले होते. त्यासाठी महाराष्ट्रातून ज्येष्ठ अनुवादक डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे आणि मी वक्ते म्हणून निमंत्रित होतो. अकादमीच्या भारतीय कलामहोत्सवात मी आणि इतरही अनेक वक्ते भाषेच्या सोयीसाठी हिंदीतून बोललो होतो. इथे मराठी माणसांसाठी, मराठीतूनच बोलायचे होते. त्यामुळे, आनंदही वाटत होता आणि मनात साशंकताही होती.

ह्या वास्तूत शिरल्यावरच एक प्रकारची प्रसन्नता आणि सकारात्मकता जाणवली. काही कारणास्तव परराज्यात आलेल्या आपल्या पूर्वजांमुळे म्हणा, किंवा स्वतःच्या कार्यक्षेत्राच्या विस्तारामुळे म्हणा, किंवा स्त्रियांच्या बाबतीत येथे स्थिरावलेल्या

मराठी व्यक्तीशी विवाह झाल्यामुळे म्हणा, अनेक मराठी बांधव (जवळपास साडेसहा-सात लाख) हैदराबादमध्ये स्थायिक झाले आहेत. त्यांची सांस्कृतिक भूक ह्या मराठी संस्था आपल्या परीने भागवत आहेत. हे करताना महाराष्ट्रातील आणि भारताच्या अन्य प्रदेशांतील साहित्यिक-कलाकारांना इथे निमंत्रित करून दर्जेदार साहित्यिक-सांस्कृतिक कार्यक्रम करण्याची परंपरा त्यांनी अबाधित ठेवली आहे. मात्र त्यासाठी त्यांना आवश्यक असणारे आर्थिक पाठबळ महाराष्ट्रातील मुख्य सरकारी साहित्य संस्थांनी द्यावे अशी इच्छा ह्या संस्था पदाधिकाऱ्यांनी केली. तेलंगणाच्या आणि महाराष्ट्राच्याही कोणत्याही अनुदानाशिवाय हा मराठीचा प्रपंच इथे चालू आहे. तेलंगणाकडून अपेक्षापूर्ती न होणे साहजिकच आहे, पण माय मराठीचा उठताबसता उदो उदो करणाऱ्या महाराष्ट्राकडून? महाराष्ट्रात लहानमोठी संमेलने, अधिवेशने ह्यासाठी आर्थिक तरतुदींच्या घोषणा करणाऱ्यांनी बृहन्महाराष्ट्रात मराठी जपणाऱ्यांना सावत्रपणाची वागणूक देऊ नये, असा सूर हैदराबादकरांच्या बोलण्यातून निघाला. (अर्थात इथे महाराष्ट्रातही भाषणांमधून जाहीर झालेली लाखा-लाखांची आर्थिक तरतूद नक्की कोणासाठी, ती कुठे जाते हा माझ्यासारख्या साध्या लेखकुला पडलेला प्रश्न आहे. साहित्य संस्था आणि ग्रंथालये कायमच तोट्यात दिसतात. भुईछत्र्यांप्रमाणे उगवलेल्या संमेलनात आणि साहित्य संस्थांमध्ये जाणे-येणे भाडेही जेमतेम, कधी कधी तेही न मिळता 'निर्मोही' वृत्तीने साहित्यसेवा करणाऱ्यांनी ती आयुष्याच्या अंतापर्यंत अशीच करत राहावी, हेच अंतिम सत्य. असो.)

गेल्या शतकात आपल्या विविधांगी साहित्यकृतींनी मराठी साहित्यक्षेत्रात अमोलिक योगदान देणारे ज्येष्ठ साहित्यिक जयवंत दळवी ह्यांच्या साहित्यावर आधारित ह्या राष्ट्रीय चर्चासत्राला खरे तर राष्ट्रीय संमेलनाचे भरीव स्वरूप प्राप्त झाले होते.

डॉ. जयंत धुपकर ह्यांनी 'अनुवाद प्रक्रिया आणि प्रेरणा' ह्या विषयावर बीजभाषण केले. जयवंत दळवी ह्यांच्या गुजराती

रंगभूमीवर आलेल्या नाटकांविषयी बडोद्याच्या डॉ. महेश चंपकलाल शहा ह्यांनी विवेचन केले. दळवींच्या 'सूर्यास्त' नाटकाची ध्वनिचित्रफीत उत्तम होती. हैदराबादमधील डॉ. उमा दादेगावकर ह्या एक ज्येष्ठ संशोधक आहेत. जयवंत दळवी ह्यांच्या साहित्यावर त्यांचा विशेष अभ्यास आहे. त्यामुळे, 'बॅरिस्टर : तीन रूपे' ही त्यांची मुलाखत हे ह्या चर्चासत्राचे प्रमुख आकर्षण ठरले. तसेच, जयवंत दळवी ह्यांच्या साहित्याचा कानडी, हिंदी आणि इंग्लिश भाषांत अनुवाद ह्याबद्दल विचार मांडले ज्येष्ठ अनुवादक डी.एस. चौगुले, डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे, डॉ. आशुतोष पोतदार ह्यांनी. जयवंत दळवी ह्यांच्या साहित्यातील निवडक कलाकृतींमधील उताऱ्यांचे उत्तम असे अभिवाचन येथील ज्येष्ठ रंगकर्मी माधव चौसाळकर, प्रकाश फडणीस, विजय नाईक, डॉ. नयना जोशी देशपांडे, सूरज मेश्राम ह्यांनी केले. गुजराती रंगकर्मी डॉ. महेश चंपकलाल शहा ह्यांनी गुजराती 'पुरुष'मधील एका प्रवेशाचे अभिवाचन करून बहार आणली. ज्येष्ठ पत्रकार प्रशांत गौतम ह्यांनी केलेले पत्र-अभिवाचन दळवींच्या आणि त्यांच्या वैयक्तिक स्मृतींना उजाळा देणारे होते. दळवींच्या बहुआयामी साहित्यिक व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यासपूर्ण वेध घेतला डॉ. निर्मोही फडके ह्यांनी, तर संपूर्ण दोन दिवसीय चर्चासत्रांचा लेखाजोखा समारोपाच्या भाषणात उत्तम प्रकारे मांडला डॉ. विजय पांढरीपांडे ह्यांनी. 'जयवंत दळवी साहित्यजागरा'साठी दोन्ही दिवस हैदराबाद मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे सभागृह व्यासंगी श्रोत्यांनी भरलेले होते, हे विशेष.

आमची राहायची सोय ज्या भागात केली होती, तेथील

रस्त्यांच्या भल्यामोठ्या चौकात स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा भव्य अर्धपुतळा होता. देशात उभारलेला त्यांचा हा पहिला पुतळा असल्याचे कळले. अर्थातच अभिमान वाटला. (आता हैदराबादमधील जुन्या पुतळ्यावरून महाराष्ट्रात नवे वाद नकोत.)

ह्या चर्चासत्राच्या निमित्ताने येथील मराठी ग्रंथालय, साहित्य परिषद ह्यांचे कार्य कसे आहे, एकूण मराठी भाषेची परिस्थिती कशी आहे, ह्याबद्दल येथील पदाधिकाऱ्यांशी अनौपचारिक चर्चा करता आली. चर्चा करताना शालेय शिक्षणाचे माध्यम हा विषय झालाच. तेथेही इंग्रजीची मुजोरी आहेच, मात्र तेलुगू अजून दासी झाली नाही, हेही खरे. येथे स्थलांतरित झालेल्या मराठी किंवा अन्य भाषकांना तेलुगू ही भाषा शाळेत तरी का होईना शिकावी लागते. सर्वसामान्यांच्या व्यवहारात तेलुगूच आहे, हा कळीचा मुद्दा आपण कधी लक्षात घेणार?

ग्रंथालयाचे अध्यक्ष विवेक देशपांडे, कार्यवाह सतीश देशपांडे, विश्वस्त विद्याताई देवधर, माधव चौसाळकर, नयना जोशी देशपांडे, गिरीश मोंडकर, विजय नाईक आणि ग्रंथालयातील सर्व

कार्यकारिणी सदस्य आणि मदतनीस ह्यांची ह्या दोन दिवसीय कार्यक्रमाच्या मागची मेहनत दिसून येत होती. म्हणूनच हा 'जागर' यशस्वी झाला. येथील मराठीसाठी हे सर्व जण करत असलेल्या सांस्कृतिक, साहित्यिक योगदानाबद्दल कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे. सर्व प्रकारची मुबलकता असताना आपण आपल्याच गावात, आपल्याच भाषेच्या कार्यक्रमांसाठी चार माणसे जमवताना हैराण होतो. ही मंडळी मात्र प्रतिकूलतेतही अनेक वर्षे भाषेच्या सेवेचे काम करत आहेत. त्याची नोंद महाराष्ट्रातील भाषा, साहित्य प्रेमींनी आणि राज्यकर्त्यांनी घ्यायलाच हवी. हे फक्त हैदराबाद किंवा तेलंगणासाठीच नव्हे, तर मध्य प्रदेश, गुजरात, पंजाब इत्यादी प्रदेशांतील मराठीच्या शिलेदारांनाही लागू होईल.

मागच्या काही काळात हैदराबादप्रमाणेच मध्य प्रदेशातही अनेक वेळा साहित्यिक कार्यक्रमांसाठी जायची संधी मिळाली. सर्वांना माहीतच आहे की, इंदूर, भोपाळ, ग्वाल्हेर, जबलपूर या शहरांत स्थायिक झालेल्या मराठी बांधवांनी इथे जोरकसपणे मराठी टिकवून ठेवली आहे. मुळात ऐतिहासिक काळात मध्य प्रदेशातील बराचसा भाग हा मराठ्यांच्या आधिपत्याखाली होता. त्यामुळे, येथील विशेषतः इंदूर, भोपाळमधील हिंदी भाषक आणि मूळ मराठी भाषक ह्यांच्यातील भाषेचे आदानप्रदान हे तसे निकोप आहे. हिंदी-मराठी शब्द आणि अर्थसाधर्म्य, लिपीसाधर्म्य; तसेच, अहिल्यादेवी होळकरांचे येथील महान कार्य, ह्यांमुळे येथील मराठी-हिंदी दुवा सशक्त आहे. मुळात लोकांच्या मनात तीव्र तेढ नाही. जगण्याच्या अस्मिता चुकीच्या पद्धतीने टोकदार नाहीत, आणि बोधटही नाहीत. हिंदी भाषकांनी होळकरशाहीच्या इतिहासाचा मान ठेवून आणि मराठी भाषकांनी भाषिक प्रांतवार विभागणी ह्या ऐतिहासिक निर्णयाचे भान ठेवून एक प्रकारचा सामंजस्याचा करार केल्याचे इथे अनुभवण्यास मिळते. ज्येष्ठ साहित्यिक कै. विश्वनाथ शिरदोणकर, ज्येष्ठ संपादक कै. श्रीकृष्ण बेडेकर, पुरुषोत्तम सप्रे, संतोष गोडबोले, लिवा साहित्य समितीचे अश्विन खरे, गेली दहा वर्षे ग्वाल्हेरहून मराठी मासिक प्रकाशित करणाऱ्या (स्वतःचीच पदरमोड करून) डॉ. उमा कम्पूवाले तसेच कवयित्री कुंदा जोगळेकर, लेखिका पूर्णिमा हुंडीवाले, कवी डॉ. श्रीकांत तारे,

मदन बोबडे, लेखिका राधिका इंगळे, लेखक दिलीप शेवपूरकर, लेखक व्यंकटेश वाकडे, लेखक वसुधा गाडगीळ, सुनीता कुलकर्णी, अनिल निरगुडकर, नेत्रा रावणकर, पहिले मराठी पॉडकास्ट चालू करणारे संजय पाथर्डेकर, रंगकर्मी विवेक सावरीकर, अरविंद खोडके, माधुरी खर्डेनविस... इत्यादी अनेक मराठी-प्रेमी आणि स्नेही... खरे तर ही यादी खूपच मोठी आहे, आणि मला ह्या सर्वांचा...

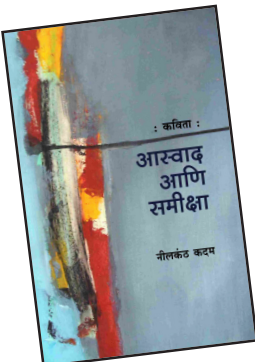
आपल्या समृद्ध बोली आणि प्रमाण भाषा ह्यांच्या आता पुसट होत जाणाऱ्या रेषांना जातीपातीच्या आणि आर्थिक भेदाच्या ठिणग्या टाकत, कारण नसताना काही समूह पेटवत ठेवण्याच्या प्रयत्नांत दिसतात. त्यांनी हे लक्षात घ्यायला हवे, की महाराष्ट्रात आपण भाषा आणि इतरही बाबतीत एक प्रकारची मानसिक जेतेपणाची भावना अजूनही किंचित तरी बाळगून आहोत. मात्र स्वार्थी, दांभिक राजकीय व्यवस्था-प्रक्रियेने 'माय मरो, पण मावश्या जगो' हे ब्रीद बाणवून मराठीचा पाया शाळांपासूनच उखडायचा ठरवला आहे. अशा काळात आपणच आपल्या गाव-शहरांत दिवाभीतांसारखे मराठी बोलायला, शिकायला आणि शिकवायलाही कचरत आहोत. अशा वेळी महाराष्ट्राबाहेरील ह्या मंडळींचा विचार मनात येतो. तिथे त्यांना आपली जेतेपणाची भावना बाजूला सारावी लागली आहे. तिथे जेते दुसरे आहेत. हा खूप मोठा फरक आहे. ह्या फरकाला त्यांनी स्वीकारले आहे. भारतीयच, परंतु मातृभाषेहून वेगळे भाषिक वातावरण चोहोबाजूंना असताना 'मावशी जगो, पण मायही न मरो' ही भूमिका निभावत त्यांच्या आधीच्या पिढ्यांनी इथे नम्रपणे आपलीही बोली टिकवली. 'पुढे काय? हे माहीत नाही', हा सूर आळवत का होईना तेथील आत्ताची पिढीही मायबोलीसाठी प्रयत्नशील आहे. (आपणही इथे तोच सूर तर आळवत आहोत.)

ते जगत आहेत, मातृभाषेला जगवत आहेत. मातृभाषेचे निलयम - निवासस्थान - मनात, विचारांत, वर्तनांत जपत आहेत. आपण त्यांची नोंद घेतली पाहिजे, कारण आपण त्यांचे ऋणाईत आहोत.

- डॉ. निर्मोही फडके

nirmohiphadke@gmail.com

॥ ग्रंथाली ॥ ✨ ॥

नीलकंठ कदम यांची विचारगर्भ पुस्तके

कविता : आस्वाद आणि समीक्षा

नीलकंठ कदम

मूल्य ५०० रु.

सवलतीत २४० रु.

पोटजाळ

नीलकंठ कदम

मूल्य १५० रु.

सवलतीत ९० रु.

भविष्याकडे बघणारी दुर्बिण म्हणजे विज्ञानकथा, मात्र तिचा फोकस माणसावर हवा - सुबोध जावडेकर

क. जे. सोमैया सायन्स अँड कॉमर्स महाविद्यालय तसेच सोमैया युनिव्हर्सिटीचे क. जे. सोमैया स्कूल ऑफ लॅंग्वेजस अँड लिटरेचर आणि ग्रंथाली यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'विज्ञान कथा - एक आकलन' या विशेष कार्यक्रमाचे आयोजन नुकतेच करण्यात आले होते.

या कार्यक्रमात लेखक सुबोध जावडेकर यांची मुलाखत डॉ. लतिका भानुशाली यांनी घेतली. या मुलाखतीतून लेखक म्हणून जडणघडण, विज्ञानकथा म्हणजे काय, तिचा मराठीतील प्रवास आणि भविष्य या अनुषंगाने जावडेकर यांनी उपस्थित श्रोत्यांशी मोकळेपणाने संवाद साधला.

विज्ञानकथा हा साहित्याचा एक प्रकार असून विज्ञान हा या कथेचा पाया असला तरी तिचे लक्ष माणसावर केंद्रित झालेले असते. विज्ञानकथा ही एका अर्थी फॅटसी असते. आज वास्तवात नसले तरी उद्या ते प्रत्यक्षात येणार आहे, हे ही कथा वाचकांना पटवून देते. माणसाच्या आयुष्यात होणाऱ्या बदलांचा परिणाम ती चित्रित करते. विज्ञानामुळे मानवी नातेसंबंधांवर काय परिणाम

होऊ शकतात किंवा नव्या तंत्रज्ञानाचा मानवी मनावर काय परिणाम होतो अशा प्रश्नांच्या शोधातून लेखकाला कथाबीजे सापडतात. 'शास्त्राचा अभ्यास हवा, परि मानव्याचा ध्यास हवा', ही जाणीव जावडेकरांच्या संवादातून व्यक्त झाली.

विज्ञानकथेकडे ते विज्ञानाच्या संकल्पना समजावण्याचे साधन म्हणून बघत नाहीत तर साहित्य प्रकार म्हणून पाहतात, ही भूमिका त्यांनी स्पष्ट केली.

विज्ञानकथांमधून फक्त क्लिष्ट संकल्पनाच नाहीत तर प्रेम, मैत्री, द्वेष इत्यादी मानवी भावनांचेदेखील दर्शन होऊ शकते; नव्हे ते अपेक्षितच आहे, असेही ते म्हणाले.

धनश्री धारप यांनी याप्रसंगी ग्रंथालीच्या विविध कार्यक्रम व उपक्रमांची माहिती दिली. सोमैया विज्ञान महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. प्रज्ञा प्रभू, सोमैया युनिव्हर्सिटीच्या भाषा व साहित्य विद्या शाखेच्या डीन डॉ. वीणा सानेकर, अस्मिता वाङ्मय मंडळाचे प्रा. डॉ. जितेंद्र पेंढरकर इत्यादींचे सहकार्य या आयोजनास लाभले. विद्यार्थ्यांनी आणि प्राध्यापकांनी या कार्यक्रमाला चांगला प्रतिसाद दिला.

|| ग्रंथाली || ✨

ग्रंथालीची
दोन
ताजी
प्रकाशने

सुनीत
सुनीती जैन

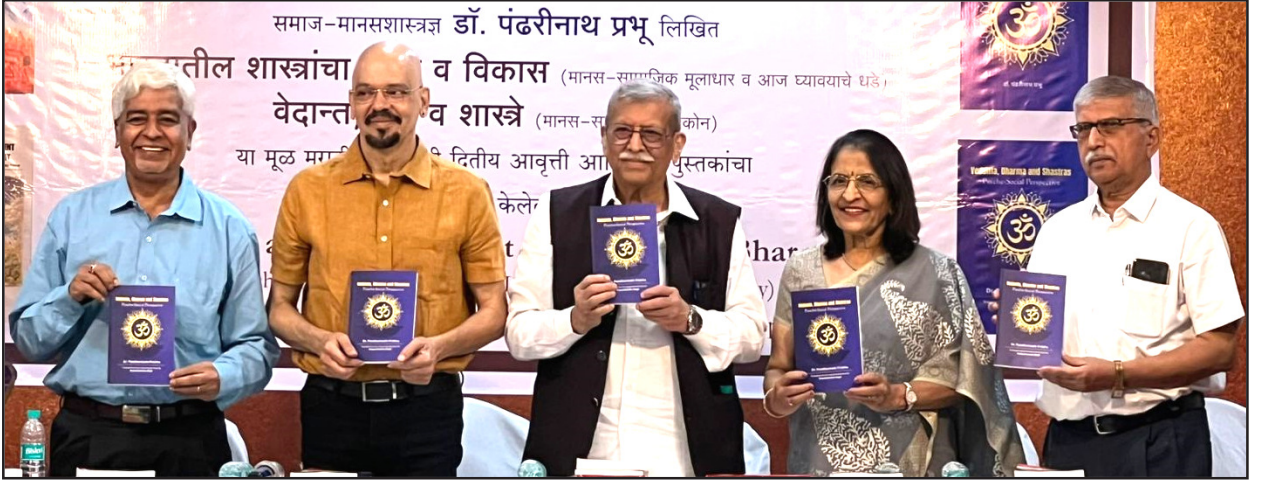
मूल्य २५० रु.
सवलतीत १५० रु.

गोष्ट एका
नशीबवान मुलीची
आरती आमटे-नानकर

मूल्य १५० रु.
सवलतीत ९० रु.

डॉ. पंढरीनाथ प्रभू यांच्या पुस्तकांचे प्रकाशन

प्रकाशन समयी – सुदेश हिंगलासपूरकर, डॉ. राजेंद्र बर्वे, ज्ञानचंद्र वाघ, डॉ. अलका मांडके आणि प्रमोद महाडिक

ग्रंथालीने प्रकाशित केलेल्या, प्रसिद्ध समाजमानसशास्त्रज्ञ डॉ. पंढरीनाथ प्रभू लिखित 'भारतातील शास्त्रांचा उद्गम व विकास' (मानस-सामाजिक मूलाधार व आज घ्यावयाचे धडे) व 'वेदान्त, धर्म व शास्त्रे (मानस-सामाजिक दृष्टिकोन) या दोन मराठी पुस्तकांचे आणि त्याच्या ज्ञानचंद्र वाघ यांनी केलेल्या 'Origin and Development of Sciences in Bharat' (Psychosocial Foundation and Lessons to be learned today) व 'Vedanta, Dharma and Shastras (Psyche-Social perspective) या इंग्रजी अनुवादित ग्रंथांचे प्रकाशन नॅशनल लायब्ररी वांद्रे यांच्या संयुक्त विद्यमाने त्यांच्याच वास्तूत झाले. डॉ. प्रभू यांनी भारतीय ऋषीमुनींनी केलेल्या संशोधनाचं महत्त्व या पुस्तकांतून विषद केले आहे. मराठी पुस्तकांना प्रसिद्ध मानसोपचारतज्ज्ञ डॉ. राजेंद्र बर्वे आणि सुधींद्र भवानी यांची प्रस्तावना लाभली आहे, तर वाघ यांनी केलेल्या अनुवादाच्या पुस्तकांना मुंबई विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु, डॉ. संजय देशमुख यांनी आणि सुधींद्र भवानी प्रस्तावना लिहिली आहे. या चार पुस्तकांचे प्रकाशन डॉ. राजेंद्र बर्वे, प्रसिद्ध भूलतज्ज्ञ डॉ. अलका मांडके यांच्या हस्ते झाले. यावेळी ग्रंथालीचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर, नॅशनल लायब्ररीचे कार्याध्यक्ष प्रमोद महाडिक आणि ज्ञानचंद्र वाघ उपस्थित होते.

सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथालीच्या वतीने तर नॅशनल लायब्ररीच्या वतीने कार्याध्यक्ष प्रमोद महाडिक यांनी प्रास्ताविक केले. ज्ञानचंद्र वाघ यांनी लिहून आणलेले मनोगत डॉ. लतिका भानुशाली यांनी वाचून दाखवले.

यावेळी बोलताना डॉ. मांडके म्हणाल्या, डॉ. प्रभूंच्या पुस्तकाला डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांची प्रस्तावना लाभली

आहे, यावरून त्याची उंची लक्षात यावी. मानस शास्त्रज्ञ, विद्वान, ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व डॉ. प्रभू यांना जगात प्रसिद्धी मिळाली, पण आपल्या महाराष्ट्रात हवी तितकी झाली नाही. आज त्यांच्या मराठी व इंग्रजी पुस्तकांच्या प्रकाशनामुळे डॉ. प्रभूंचे नाव पुन्हा एकदा जगात गाजणार आहे, अशी आशा करू या.

डॉ. बर्वे यांनी मानवी मेंदू आणि अध्यात्म याबद्दल उद्बोधक विचार मांडले. ते म्हणाले, मानवाचा मेंदू विकसित झाला आणि धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यांचा उगम झाला. इतका मोठा त्रिवेणी संगम होतो आहे, न्युरोसायन्स, पदार्थविज्ञानशास्त्र आणि मानसशास्त्राचा. इथून पुढे मोठी ज्ञानगंगा निर्माण होणार आहे. याला मोठी जोड असते मानसशास्त्राची. परिवर्तनाचा एक काठ व्यक्ती असते आणि दुसरा काठ समाज असतो. या दोन्हीचे समन्वय साधणारे समाजमानस आहे. डॉ. पंढरीनाथ प्रभू यांचे मोठेपण आहे, की त्यांनी याचा अभ्यास केला.

डॉ. देशमुख काही कारणास्तव उपस्थित राहू शकले नाहीत. त्यांनी आपले विचार व्हिडिओ करून पाठवले. त्याचं प्रसारण झाले. देशमुखांनी डॉ. प्रभूंच्या पुस्तकांचे महत्त्व यात विषद केले.

कार्यक्रमाच्या अखेरीस वाघ यांचे चिरंजीव डॉ. हर्षल वाघ यांनी खुमासदार शैलीत मनोगत व्यक्त करताना साऱ्यांचे आभारही मानले.

कार्यक्रमात इंग्रजी अनुवाद तपासणाऱ्या अनघा पार्थ-बेग, संगणक प्रकाशनचे विश्वनाथ खंदारे आणि मुखपृष्ठकार श्रीहरी संपदा सुनील प्रयाग यांचा सत्कार करण्यात आला.

सूत्रसंचालन डॉ. मृण्मयी भजक यांनी केले.

वांद्रे येथील संगीत सभेच्या सुवर्णमहोत्सवाची सुरेल सांगता

‘कहन’ पुस्तकाचे प्रकाशन – सुदेश हिंगलासपूरकर, एन.एन. श्रीखंडे, किरण उमरोटकर, रामदास भटकळ आणि गौतम डोंगरे

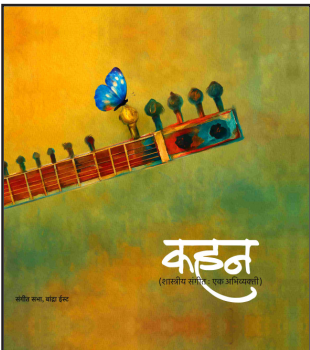
शास्त्रीय संगीत लोकांपर्यंत सहज पोहोचावं, यासाठी वांद्रे येथील संगीत सभा ही संस्था ५० वर्षांपासून कार्यरत आहे. या संस्थेनं २० ते २२ मार्च दरम्यान संस्थेचा सुवर्णमहोत्सवी सोहळा आयोजित केला होता. या सुवर्णमहोत्सवी सोहळ्यामध्ये सादरीकरण आणि कार्यक्रमांच्या माध्यमातून जणू सुवर्णक्षण गोळा केले, अशी प्रतिक्रिया रसिकांमध्ये उमटली.

सुवर्णमहोत्सवाची भव्य सांगता २२ मार्च रोजी एनसीपीच्या टाटा थिएटरमध्ये विदुषी डॉ. अश्विनी भिडे-देशपांडे यांच्या शास्त्रीय संगीत गायनानं झाली. तत्पूर्वी संगीत सभेच्या गेल्या ५० वर्षांच्या वाटचालीत त्यांच्याकडे गायलेल्या किशोरी आमोणकर, भारतरत्न पं. भीमसेन जोशी, मालिनी राजूरकर, पं. सी.आर. व्यास, जितेंद्र अभिषेकी, पं. डी. के. दातार अशा दिग्गज गायक-वादकांच्या

शिष्यांनी त्यांच्याबद्दल लिहिलेल्या लेखांचे संकलन असलेले ‘कहन’ या पुस्तकाचे प्रकाशन सुदेश हिंगलासपूरकर, एन.एन. श्रीखंडे, किरण उमरोटकर, रामदास भटकळ आणि गौतम डोंगरे यांच्या हस्ते झाले.

त्याआधीचे दोन दिवस, दादर येथील वीर सावरकर सभागृहात, शुक्रवारी २० मार्चला धनंजय म्हसकर, डॉ. जय आजगावकर, केतकी भावे-जोशी व शाल्मली सुकथनकर यांच्या ‘ज्योत ते ज्योत’ या बहुभाषक गायन कार्यक्रम रंगतदार झाला. २१ मार्च रोजी याच सभागृहात यज्ञेश रायकर यांचं व्हायोलिन आणि सहाना बॅनर्जी यांचं सतारवादन सादर झालं. या कार्यक्रमाला संगीत व साहित्य जगतातील दिग्गज प्रभृती उपस्थित होत्या. या कार्यक्रमासाठी रसिकही मोठ्या संख्येनं उपस्थित होते.

|| ग्रंथाभि || ❀ ||

‘कहन’ हे पुस्तक नुकतेच प्रकाशित झाले. किशोरी आमोणकर, भारतरत्न पं. भीमसेन जोशी, मालिनी राजूरकर, पं. सी.आर. व्यास, पं. वसंतराव देशपांडे, पं. जितेंद्र अभिषेकी, पं. डी.के. दातार अशा दिग्गज गायक-वादकांच्या शिष्यांनी त्यांच्याबद्दल लिहिलेल्या लेखांचे हे संग्रह संकलन.

कहन – संकलन-संपादन : गौतम डोंगरे

मूल्य ९०० रु. सवलतीत ५४० रु.

‘नवलाई’ पुस्तकाचे प्रकाशन

‘नवलाई’ पुस्तकाचे प्रकाशन करताना डॉ. अनिल काकोडकर आणि मान्यवर

मराठी विज्ञान परिषद आणि ग्रंथाली यांच्या संयुक्त विद्यमाने ‘नवलाई’ या विज्ञान संकल्पनांवर आधारित पुस्तकाचे प्रकाशन, ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ डॉ. अनिल काकोडकर यांच्या हस्ते झाले. हा कार्यक्रम शुक्रवार, २७ फेब्रुवारी २०२६ रोजी मराठी विज्ञान परिषदेच्या विज्ञान भवनात पार पडला. त्यावेळी डॉ. बाळ फोंडके (ज्येष्ठ विज्ञान लेखक), अ.पां. देशपांडे (कार्यवाह, मराठी विज्ञान परिषद), कुमार केतकर (ज्येष्ठ पत्रकार), सुदेश हिंगलासपूरकर (विश्वस्त, ग्रंथाली) यांच्यासह इतर मान्यवरांची उपस्थिती होती.

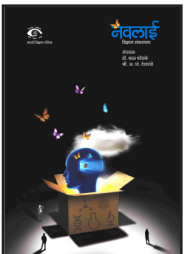
यावेळी बोलताना मुलांच्या मनात निर्माण होणाऱ्या कुतूहलाचे समाधान करण्याकरता ‘नवलाई’ पुस्तकाचा संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोग होईल, असे आश्वासक प्रतिपादन डॉ. अनिल काकोडकर यांनी केले.

गेली २९ वर्षे रोज ‘लोकसत्ता’मध्ये प्रसिद्ध होणाऱ्या ‘कुतूहल’ या सदरातील निवडक लेखांचे संकलन या पुस्तकात आहे. हे सदर ज्ञान-विज्ञानाचे माध्यम आणि संदर्भ म्हणून विद्यार्थी-शिक्षक

यांच्यासह पालकांनासुद्धा उपयोगी होत असल्याचे प्रतिपादन अ.पां. देशपांडे यांनी केले. कुमार केतकर यांनी पुस्तकाची संकल्पना मांडली. कुतूहल सदरामुळे जवळपास ४०० विज्ञान लेखक आणि लाखो वाचक घडले, त्याचबरोबर वाचकांना त्यामुळे ज्ञान आणि विज्ञान दोन्ही मिळाले आणि अशा सदराचे पुस्तक झाले, याबद्दल त्यांनी समाधान व्यक्त केले. डॉ. बाळ फोंडके यांनी याप्रसंगी बोलताना, मुलांचे कुतूहल प्रत्यक्ष अनुभवाने शमवता येते. त्यामुळे २९ वर्षांपूर्वी ‘लोकसत्ता’मध्ये ‘कुतूहल’ सदर आम्ही सुरू केले. सातत्यामुळे त्याला आजही भरघोस प्रतिसाद मिळत असल्याचे सांगत ‘नवलाई’ पुस्तकाच्या रूपाने त्याला शाश्वत रूप प्राप्त झाल्याचे म्हटले. या निमित्ताने या पुस्तकाशी संबंधित असलेले हेमंत जोशी (मुखपृष्ठ व सजावट) आणि श्रीमती रेश्मा मासवकर (अक्षरजुळणी) यांचा सत्कार करण्यात आला.

– प्रदीप म्हात्रे
मराठी विज्ञान परिषद

||ग्रंथाली||*

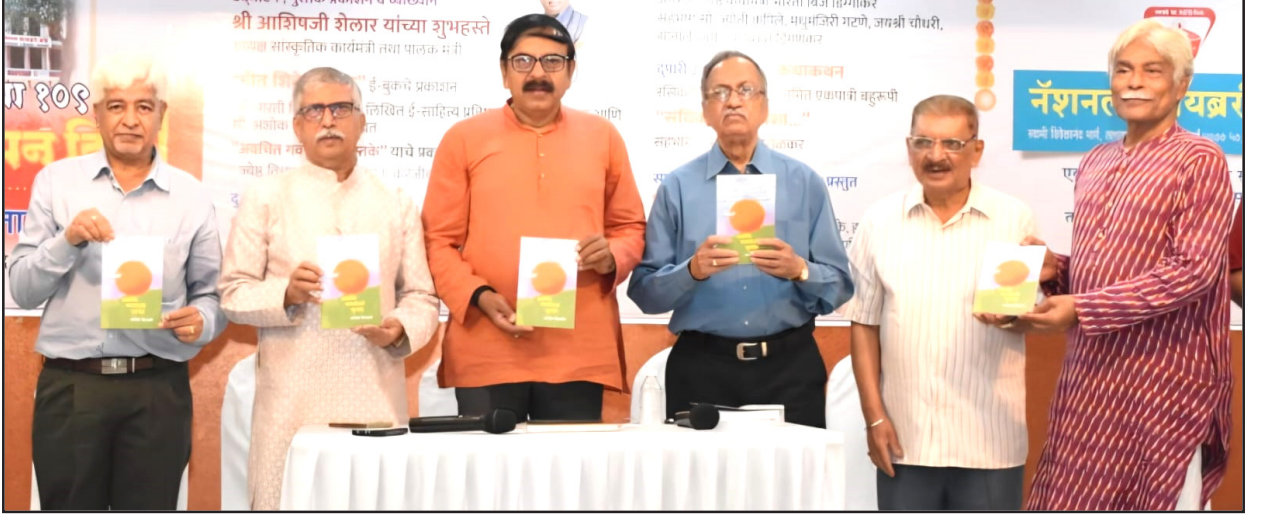

‘लोकसत्ता’मध्ये २९ वर्षे प्रसिद्ध होणाऱ्या ‘कुतूहल’ सदरातील लेखांचे संकलन. या सदरातील माहिती ग्रामीण भागातील शाळात प्रार्थना झाल्यावर सार्वजनिकरित्या वाचून दाखवली जाते. एक महत्त्वपूर्ण शास्त्रीय दृष्टिकोन रुजवणारा संग्रह

नवलाई – संपादक : बाळ फोंडके, अ.पां. देशपांडे

मूल्य ५०० रु. सवलतीत ३०० रु.

अशोक बेंडखळे यांच्या 'अवचित गवसलेली पुस्तके'चे प्रकाशन

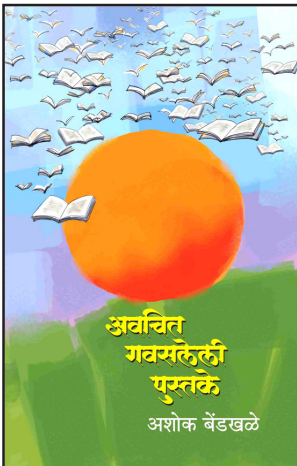

'अवचित गवसलेली पुस्तके'चे प्रकाशन – सुदेश हिंगलासपूरकर, प्रमोद महाडिक, दीपक करंजीकर, अशोक बेंडखळे, प्रदीप वर्मा आणि अविनाश कोल्हे

लेखक अशोक बेंडखळे यांचे ग्रंथाली प्रकाशित नवे पुस्तक 'अवचित गवसलेली पुस्तके' याचे प्रकाशन प्रसिद्ध लेखक दीपक करंजीकर यांच्या हस्ते नॅशनल लायब्ररी वांद्रे इथे नुकतेच झाले. बेंडखळे यांचे हे ४३वे पुस्तक. यावेळी ज्येष्ठ पत्रकार प्रदीप वर्मा म्हणाले, नव्वदीचा दशक काळ हा आपल्या वाचनसंस्कृतीचा सुवर्णकाळ होता. त्यात बेंडखळे यांच्यासारख्या साहित्यप्रेमींनी मोठा हातभार लावला. प्रसिद्ध लेखक डॉ. अविनाश कोल्हे म्हणाले, या पुस्तकांमुळे मला अनेक दुर्मिळ पुस्तकांची ओळख झाली.

लेखकाला वाचनसंस्कृतीबद्दल प्रेम आहे हे पुस्तक वाचल्याने कळते. इंटरनेटच्या काळात अशा पुस्तकांची नितांत गरज आहे. लेखक म्हणून मनोगत व्यक्त करताना बेंडखळे म्हणाले, मी अनेक वर्षे पुस्तकांविषयी लिहितो आहे. दुर्मिळ पुस्तकांची नावे नव्या पिढीला कळावी आणि त्यांनी पुस्तकांकडे वळावे असा माझा प्रयत्न आहे. व्यासपीठावर या कार्यक्रमाला सुदेश हिंगलासपूरकर, प्रमोद महाडिक, विद्याधर झारापकर, सुनील सामंत आदी मान्यवर उपस्थित होते.

|| ग्रंथाली || ❀ ||

या पुस्तकातील लेख म्हणजे पारंपरिक अर्थाने पुस्तक परीक्षण नाहीत. अशोक बेंडखळे यांच्या लेखांत पुस्तकांबद्दल पूरक माहिती असते. वाचताना लक्षात येते की अशोक बेंडखळे यांना पुस्तकांइतकेच ग्रंथसंस्कृती, वाचनसंस्कृतीबद्दल प्रेम आहे. समाजात जसे विविध ग्रंथ सतत प्रकाशित होत राहिले पाहिजेत, त्याचप्रमाणे अशा पुस्तकांची दखल घेणारे, त्याकडे वाचकांचे लक्ष वेधून घेणारे, अशा पुस्तकांचा परिचय करून देणारे लेखनसुद्धा गरजेचे आहे. हे पुस्तक ही गरज भागवते.

अवचित गवसलेली पुस्तके – अशोक बेंडखळे

मूल्य ३०० रु.

सवलतीत १८० रु.

‘साहित्य-संस्कृती एक अन्वयार्थ’ – धनाजी जाधव गौरवग्रंथाचे प्रकाशन

‘साहित्य-संस्कृती एक अन्वयार्थ’चे प्रकाशन – आनंदराज आंबेडकर, अर्जुन डांगळे यांच्यासह मान्यवर

आंबेडकरी समाजातील ज्येष्ठ कार्यकर्ते धनाजी जाधव हे मागील साडेपाच दशकांहून अधिक काळ मुंबई आणि ग्रामीण भागातील विविध क्षेत्रांत कार्यरत आहेत. विद्यार्थिदशेपासूनच त्यांचा सार्वजनिक जीवनात सक्रिय सहभाग राहिला आहे. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, साहित्य आणि बँकिंग क्षेत्रात त्यांनी मौलिक योगदान दिले आहे.

‘धनाजी जाधव अमृत महोत्सव समिती, मुंबई’ यांच्या वतीने सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते अनिल शामराव तांबे यांच्या अध्यक्षतेखाली शनिवार, १४ मार्च, २०२६ रोजी धनाजी जाधव यांच्या अमृतमहोत्सवी सोहळ्याचे मुंबईतील डॉ. आंबेडकर भवन येथे आयोजन करण्यात आले होते.

या प्रसंगी समितीच्या वतीने प्रकाशित आणि ग्रंथाली निर्मित महाराष्ट्रातील मान्यवर लेखकांच्या लेखणीतून साकार झालेल्या ‘साहित्य-संस्कृती एक अन्वयार्थ’ या गौरवग्रंथाचे प्रकाशन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नातू, रिपब्लिकन सेनेचे सरसेनानी आनंदराज आंबेडकर यांच्या हस्ते करण्यात आले. तसेच, धनाजी जाधव यांनी संपादित केलेल्या ‘अवघे पाऊणशे वयमान’ या

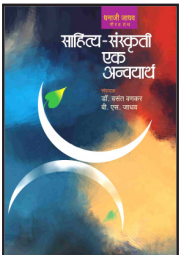
व्यक्तिविशेष गौरवग्रंथाचे प्रकाशन मराठीतील ज्येष्ठ साहित्यिक-विचारवंत अर्जुन डांगळे यांच्या हस्ते करण्यात आले.

ज्येष्ठ साहित्यिक ‘सोनबा’कार रमाकांत जाधव, कीर्ती महाविद्यालयाचे निवृत्त प्रा. डॉ. वसंत वणकर, नाशिक येथील ज्येष्ठ साहित्यिक डॉ. तेजस्विनी कदम, स्टेट बँकेचे निवृत्त साहाय्यक महाप्रबंधक इंद्रजित थोरात, ग्रंथालीचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर आणि भदन्त धम्मामंद महाथेरो (पुणे) हे मान्यवर प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते.

प्रमुख पाहुणे आनंदराज आंबेडकर, अर्जुन डांगळे यांच्यासह सर्व उपस्थित मान्यवरांनी समयोचित मनोगते व्यक्त करताना धनाजी जाधव यांचे अभीष्टचिंतन करून त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाची प्रशंसा केली. तसेच, आपल्या पतीला दिलेल्या खंबीर पाठिंब्याची दखल घेत सौ. सुषमा जाधव यांचेही सर्वांनी अभिनंदन केले.

कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन कणकवलीचे प्रसिद्ध निवेदक राजेश कदम यांनी केले. समितीचे कोषाध्यक्ष सुरेश धाकू कदम यांनी आभारप्रदर्शन केल्यावर स्नेहभोजनाने कार्यक्रमाचा समारोप झाला.

॥ग्रंथाली॥✱॥

धनाजी जाधव यांनी केलेल्या कार्याचे अनेक पैलू आहेत. आपण समाजाचे काहीतरी देणे लागतो ही भावना जपत त्यांनी अनेक सामाजिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक संस्थांना आर्थिक मदत केली आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हा गौरव निश्चितच पुढच्या पिढीला सकारात्मक उर्जा देणारा आहे.

साहित्य-संस्कृती एक अन्वयार्थ –

संपादक : डॉ. वसंत वणकर, बी.एस. जाधव | मूल्य ६०० रु. सवलतीत ३६० रु.

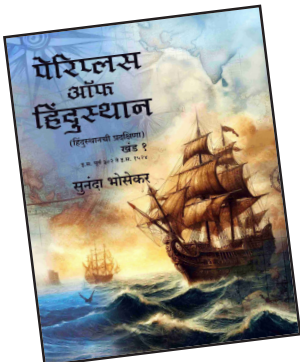
अभिनंदन

ग्रंथाली प्रकाशित सुनंदा भोसेकर लिखित 'पेरिप्लस ऑफ हिंदुस्थान' द्विखंडात्मक ग्रंथाला
'लोकमत' पुरस्कार

लोकमत साहित्य पुरस्कारात 'पेरिप्लस ऑफ हिंदुस्थान' या दोन खंड असलेल्या महत्त्वपूर्ण ग्रंथासाठी सुनंदा भोसेकर यांना लक्षवेधी पुस्तकाचा पुरस्कार लाभला. तो प्रदान करताना विनय सहस्रबुद्धे, विजय दर्डा आणि कुमार केतकर

॥ग्रंथाली॥✱॥

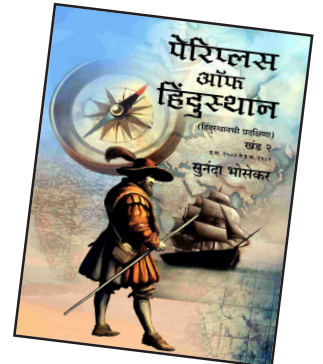
पेरिप्लस ऑफ हिंदुस्थान

(हिंदुस्थानची प्रदक्षिणा)

सुनंदा भोसेकर

खंड १ व खंड २

मूल्य १५०० रु. सवलतीत ९०० रु.

अभिनंदन

ग्रंथाली प्रकाशित, सारिका कुलकर्णी लिखित 'बे दुणे पाच' पुस्तकाला

राज्य शासनाचा पुरस्कार

सारिका कुलकर्णी पुरस्कार स्वीकारताना- नितीन ठाकरे, सरचिटणीस, म वि प्र समाज संस्था, नाशिक यांच्या हस्ते. सोबत राज्याचे अन्न व नागरी पुरवठा मंत्री छगन भुजबळ, नाशिकच्या महापौर हिमगौरी आहेर-आडके, डॉ. किरण कुलकर्णी, सदानंद मोरे व मान्यवर

महाराष्ट्र शासनाचे मराठी भाषेतील उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मितीस दरवर्षी स्व. यशवंतराव चव्हाण राज्य वाङ्मय पुरस्कार दिले जातात. या योजनेतर्गत २०२४चा 'प्रौढ वाङ्मय : विनोद' या प्रकारातील प्रतिष्ठेचा 'श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर पुरस्कार' 'ग्रंथाली'ने प्रकाशित केलेल्या 'बे दुणे पाच' या सारिका कुलकर्णी लिखित पुस्तकास मिळाला आहे. तो २७ फेब्रुवारी, २०२६ रोजी मराठी भाषा गौरवदिनानिमित्त नाशिक येथे झालेल्या समारंभात प्रदान करण्यात आला. एक लाख रुपये रोख, प्रमाणपत्र व स्मृतिचिन्ह असे पुरस्काराचे स्वरूप आहे. ग्रंथाली परिवारातर्फे त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन.

॥ग्रंथाली॥*

सारिका कुलकर्णी यांची दोन पुस्तके

बे दुणे पाच
सारिका कुलकर्णी

मूल्य २०० रु.
सवलतीत १२० रु.

चित्तर-बित्तर
सारिका कुलकर्णी

मूल्य ३०० रु.
सवलतीत १८० रु.

अभिनंदन

ग्रंथाली प्रकाशित, सलील कुलकर्णी लिखित 'मराठी भाषा : लेखन-मार्गदर्शन' या पुस्तकाला

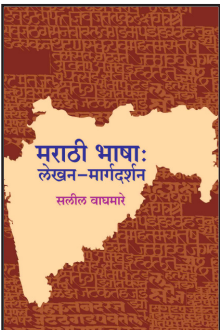
राज्य शासनाचा पुरस्कार

सलील वाघमारे पुरस्कार स्वीकारताना- नाशिकच्या महापौर हिमगौरी आहरे-आडके यांच्या हस्ते. सोबत राज्याचे अन्न व नागरी पुरवठा मंत्री छगन भुजबळ, डॉ. किरण कुलकर्णी, सदानंद मोरे, नितीन ठाकरे, सरचिटणीस, म वि प्र समाज संस्था, नाशिक व मान्यवर

महाराष्ट्र शासनाच्या उत्कृष्ट वाङ्मयनिर्मितीस दिल्या जाणाऱ्या स्व. यशवंतराव चव्हाण राज्य वाङ्मय पुरस्कारात २०२४चा 'प्रौढ वाङ्मय : भाषाशास्त्र/व्याकरण' या प्रकारातील प्रतिष्ठेचा 'नरहर कुरुंदकर पुरस्कार' 'ग्रंथाली'ने प्रकाशित केलेल्या 'मराठी भाषा : लेखन-मार्गदर्शन' या सलील वाघमारे लिखित पुस्तकास मिळाला आहे. तो २७ फेब्रुवारी, २०२६ रोजी मराठी भाषा गौरवदिनानिमित्त नाशिक येथे झालेल्या समारंभात प्रदान करण्यात आला. एक लाख रुपये रोख, प्रमाणपत्र व स्मृतिचिन्ह असे पुरस्काराचे स्वरूप आहे. ग्रंथाली परिवारातर्फे त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन.

॥ग्रंथाली॥✳॥

शालेय विद्यार्थ्यांना, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना, इतकेच नव्हे तर, मराठी भाषेत लेखन करणाऱ्या लेखकांना, वृत्तपत्रांना, औपचारिक लेखन करणाऱ्यांना, शासकीय लेखन करणाऱ्यांना अशा सर्वांना निर्दोष लेखन करता यावे, या उद्देशाने सोप्या शब्दांत केलेले विवेचन.

मराठी भाषा : लेखन-मार्गदर्शन - सलील वाघमारे

मूल्य ३५० रु. | सवलतीत २९० रु.

अरुण शेवते यांच्या निवडक कवितांच्या 'तळघर' काव्यसंग्रहाचे प्रकाशन

'अवचित गवसलेली पुस्तके'चे प्रकाशन – सुदेश हिंगलासपूरकर, प्रमोद महाडिक, दीपक करंजीकर, अशोक बेंडखळे, प्रदीप वर्मा आणि अविनाश कोल्हे

अरुण शेवते यांच्या काव्यलेखनाला ५० वर्षे पूर्ण झाली, यानिमित्ताने प्रसिद्ध समीक्षक डॉ. रणधीर शिंदे यांनी संपादित केलेल्या 'तळघर' या पुस्तकाचे प्रकाशन २६ फेब्रुवारी २०२६ रोजी कवी वसंत आबाजी डहाके यांच्या हस्ते आणि लेखक, विचारवंत डॉ. सदानंद मोरे व अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे विद्यमान अध्यक्ष विश्वास पाटील यांच्या हस्ते ग्रंथाली-प्रतिभागण येथे झाले. अ. भा. मराठी साहित्य संमेलनाचे दोन माजी आणि एक विद्यमान अध्यक्ष उपस्थित असण्याचा एक आगळा योग या समारंभास लाभला होता.

कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक ग्रंथालीचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी केले.

८५व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष, कवी वसंत आबाजी डहाके आपल्या भाषणात म्हणाले, की अरुण शेवते यांची कविता लघुचित्राप्रमाणे आहे. मोजक्याच शब्दांत असलेली शेवते यांची कविता व्यापक अर्थ देऊन जाते, हे त्यांच्या कवितेचे सामर्थ्य आहे. डहाके पुढे म्हणाले की शेवते यांच्या मनात दुःखी-पीडितांबद्दल प्रेम आहे, कळवळा आहे; जो त्यांच्या

सामाजिक संदर्भ असलेल्या कवितांमधून उमटतो.

डॉ. सदानंद मोरे यांनी आपल्या मनोगतात जुन्या आठवणींना उजाळा दिला. कविता हा अरुण शेवते आणि त्यांच्या मैत्रीचा धागा आहे, असे ते म्हणाले. तर विश्वास पाटील भाषणात म्हणाले, की शेवते यांची कविता नानाविध भावनांनी भारलेली आहे. त्यांच्या सामाजिक आशयाच्या कविता मला अतिशय महत्त्वाच्या वाटतात. संपादक रणधीर शिंदे म्हणाले, की अरुण शेवते यांच्या प्रातिनिधिक कवितेचे दर्शन संग्रहातून घडते. संग्रहाचे 'तळघर' हे शीर्षक आठवणींचा, स्मृतींचा पाठलाग असा अर्थ सूचित करते.

अरुण शेवते भाषणात म्हणाले, की कविता ही उत्स्फूर्त लिहिली जाते आणि ती नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे असते. अमृता प्रीतम, गुलजार अशा अनेक मोठ्या व्यक्तींचे मार्गदर्शन, प्रोत्साहन आणि सहवास लाभल्यामुळे माझ्यातील खुजेपण नाहीसे झाले आणि दृष्टी व्यापक झाली, जी माझ्या कवितेत अभिव्यक्त झाली.

यावेळी अरुण शेवते यांची कन्या शर्वरी संत, जावई सागर संत यांनी अतिशय हृद्य मनोगते व्यक्त केली. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन अश्विनी भोईर यांनी केले.

॥ग्रंथाली॥✱॥

अरुण शेवते यांच्या काव्यलेखनाला ५० वर्षे पूर्ण झाली, यानिमित्ताने प्रसिद्ध समीक्षक डॉ. रणधीर शिंदे यांनी संपादित केलेले.

तळघर : अरुण शेवते यांची निवडक कविता - संपादन : डॉ. रणधीर शिंदे

मूल्य ५०० रु. | सवलतीत ३०० रु.

कॅप्टन सचिन गोगटे लिखित
'कॅडेट नं.३४५०'च्या इंग्रजी आवृत्तीचे प्रकाशन

'कॅडेट नं.३४५०'च्या इंग्रजी आवृत्तीचे प्रकाशन –
भरत दाभोळकर आणि डॉ. ईशान आर्य

ग्रंथाली प्रकाशित, कॅप्टन सचिन गोगटे लिखित 'कॅडेट नं.३४५०' या पुस्तकाच्या इंग्रजी आवृत्तीचा प्रकाशनसोहळा ६ जानेवारी २०२६ रोजी वांद्रे येथील ग्रंथाली-प्रतिभागण या वास्तूत झाला. मेलबर्न विद्यापीठातील डीन पदावर कार्यरत असलेले, कॅप्टन गोगटे यांचे सुपुत्र, डॉ. ईशान आर्य यांनी मराठीतील पुस्तकाचा इंग्रजीत अनुवाद केला आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशन जाहिराततज्ज्ञ भरत दाभोळकर यांच्या हस्ते झाले. यावेळी व्हाईस आर्टिस्ट पूर्वा धारप यांनी मराठी आवृत्तीतील काही भागाचे अभिवाचन केले. ग्रंथाली विश्वस्त डॉ. लतिका भानुशाली यांनी कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक केले.

ईशान आर्य यांनी आपल्या मनोगतात, आपले वडील कॅप्टन सचिन गोगटे यांच्या काही आठवणी सांगितल्या. तसेच, स्वभावाने अतिशय नम्र असलेले वडील आपल्या कामाशी कसे एकनिष्ठ होते याविषयीही डॉ. ईशान बोलले. मर्चंट नेव्ही हे आपल्या वडिलांचे पहिले प्रेम होते आणि तत्त्वनिष्ठ असलेल्या वडिलांनी कायम सुरक्षेला महत्त्व दिले असे ते म्हणाले.

भरत दाभोळकर आपल्या भाषणात म्हणाले, की मी हे पुस्तक वाचल्यावर मला जाणवले की या पुस्तकात प्रेरणा असून हे पुस्तक जास्तीत जास्त भाषांमध्ये भाषांतरित झाले पाहिजे. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन डॉ. मृण्मयी भजक यांनी केले.

॥ग्रंथाली॥ प्रतिभागण

डॉ. संजीव हजूरबाजार यांच्याशी संवाद

डॉ. संजीव हजूरबाजार आणि सुधा हजूरबाजार-तुंबे

दिव्यांग आणि विशेष व्यक्ती या संकल्पनेवर आधारित 'काहीतरी विशेष' कार्यक्रमाच्या २०व्या भागत जळगाव येथील प्रख्यात न्युरोसर्जन डॉ. संजीव हजूरबाजार (श्रीखंडे) यांची 'मेंदूतील नाजूक गुंतागुंत आणि आधुनिक शस्त्रक्रिया' या विषयावरील मुलाखत लेखिका सुधा हजूरबाजार-तुंबे यांनी १६ मार्च २०२६ रोजी ग्रंथाली-प्रतिभागण येथे घेतली. डॉ. संजीव यांनी मुलाखतीत सविस्तरपणे मेंदूची व मणक्याची रचना स्पष्ट केली. मेंदूला होणाऱ्या ब्रेन हॅमरेज, मेंदूतील पाणी वाढणे, ब्रेन ट्युमर, मेंदूत रक्तवाहिन्यांचे पुंजके तयार होऊन ते फुटणे, अतितीव्र चेहऱ्याच्या वेदना अशा विविध आजारांची आणि त्यावर केल्या जाणाऱ्या आधुनिक शस्त्रक्रियांची माहिती दिली. न्युरो नेव्हिगेशन पद्धती, ब्रेनची सोनोग्राफी, दुर्बिण पद्धतीने शस्त्रक्रिया, थ्रीडी इम्प्लान्ट अशा विविध आधुनिक पद्धती डॉ. संजीव यांनी मुलाखतीच्या ओघात स्पष्ट केल्या. हायस्पीड गाडी चालवण्यामुळे मोठे अपघात घडतात आणि मेंदूला मोठ्या प्रमाणावर इजा होते, जी बऱ्याचदा भरून काढता येत नाही. म्हणून स्कूटर चालवताना हेल्मेट सक्तीने वापरले पाहिजे असे आवाहन डॉक्टरांनी केले.

संपूर्ण मुलाखत ग्रंथाली-प्रतिभागण या युट्यूब चॅनेलवर पाहता येईल.

'साहित्यव्रती' कार्यक्रमात डॉ. निर्मोही फडके आणि वृषाली विनायक यांची मुलाखत

डॉ. निर्मोही फडके आणि वृषाली विनायक यांच्याशी संवाद साधताना अश्विनी भोईर

'साहित्यव्रती' कार्यक्रममालिकेच्या सहाव्या भागात लेखिका, वाख्याता व साहित्य-भाषा संशोधक डॉ. निर्मोही फडके यांची मुलाखत अश्विनी भोईर यांनी ६ मार्च २०२६ रोजी ग्रंथाली-प्रतिभागण येथे घेतली. जागतिक महिलादिनानिमित्त आयोजित करण्यात आलेल्या या मुलाखतीत 'मराठी साहित्यातील स्त्री-सशक्तीकरण' या विषयावर डॉ. निर्मोही यांनी विचार मांडले. पहिली भावकवयित्री म्हणून ओळखली जाणारी महदंबा, संत कवयित्री मुक्ताई, जनाबाई, कान्होपात्रा; लोकगीतेनंतरच्या ताराबाई शिंदे, लक्ष्मीबाई टिळक, १९६० नंतरच्या काळातील महिला लेखिका, कवयित्री अशा विविध कालखंडांतील विविध लेखिकांच्या साहित्याचा परामर्श डॉ. निर्मोही यांनी मुलाखतीतून घेतला. काळाच्या विविध टप्प्यांवर स्त्रियांचं भावविश्व कसं व्यक्त होत गेलं याचा आलेख या भागात मांडला गेला. तसंच, रामायण, महाभारतातील स्त्री-व्यक्तिरेखा, विविध मिथकं, प्रतिमा यांविषयीची अभ्यासपूर्ण मांडणीदेखील डॉ. निर्मोही यांनी केली. मुलाखतीच्या अखेरीस डॉ. निर्मोही यांनी त्यांच्या 'असोनी मुक्त' कथासंग्रहातून स्त्रियांचं भावविश्व कशाप्रकारे व्यक्त झालं आहे, हे सांगत 'सुरमई' कथेतील काही भागाचं अभिवाचन केलं.

ही मुलाखत वाचकांना 'ग्रंथाली-प्रतिभागण' या यू ट्यूब चॅनेलवर पाहता येईल.

'साहित्यव्रती' कार्यक्रममालिकेत ६ मार्च २०२६ रोजी कवयित्री वृषाली विनायक यांची मुलाखत अश्विनी भोईर यांनी घेतली. वृषाली यांनी मुलाखतीत लहानपणापासूनच आपल्यावर वाचनाचे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे संस्कार कसे झाले, हे सांगत आपला काव्यप्रवास, स्त्रीवादाबद्दलची आपली मते मांडली. तसेच, आज आपल्या हातात तंत्रज्ञान आहे, ज्या माध्यमातून अनेक माणसे लिहीत असतात, व्यक्त होत असतात; सोशल मीडियाच्या माध्यमातून चांगल्या उपक्रमांना आपली आपणच प्रसिद्धी देऊ शकतो, हे तंत्रज्ञानाचे सामर्थ्यदेखील त्यांनी मुलाखतीच्या ओघात विषद केले. वृषाली विनायक 'झिम्माड' या साहित्य-चळवळीविषयी बोलताना म्हणाल्या, बऱ्याचदा अनेकांना असे वाटते की अमुक एक मुख्य व्यासपीठ आहे, त्यावर आपल्याला संधी मिळाली पाहिजे. परंतु असा विचार करणे चुकीचे आहे, प्रत्येक व्यासपीठ हे मुख्यच असते हा विश्वास झिम्माडने कवी-लेखकांना दिला.

कवयित्री वृषाली विनायक यांची मुलाखत 'ग्रंथाली-प्रतिभागण' या यूट्यूब चॅनेलवर पाहता येईल.

'काहीतरी विशेष' कार्यक्रमात दोन महत्त्वपूर्ण मुलाखती

डॉ. भगवान तलवारे-मराठे, डॉ. मेधा सोमैया
आणि सुधा हुजूरबाजार-तुंबे

डॉ. दीप्ती गांधी आणि सुधा हुजूरबाजार-तुंबे

ग्रंथाली-प्रतिभागण आयोजित 'काहीतरी विशेष' कार्यक्रमाच्या १८व्या भागात 'स्पेशल ऑलिम्पिक्स : एक समावेशक अभियान' या विषयावर सामाजिक कार्यकर्त्या डॉ. मेधा सोमैया आणि डॉ. भगवान तलवारे-मराठे यांची मुलाखत लेखिका सुधा हुजूरबाजार-तुंबे यांनी १९ जानेवारी २०२६ रोजी प्रतिभागण येथे घेतली. 'स्पेशल ऑलिम्पिक्सच्या माध्यमातून बौद्धिक अक्षमता असलेल्या मुलांना त्यांच्यामधील क्षमतेची जाणीव करून दिली जाते. क्षमता ही तुम्ही कुठे वापराल, कशी वापराल तशी फुलते आणि त्यातूनच एक 'स्व'ची जागा निर्माण होते. बौद्धिकदृष्ट्या अक्षम असलेल्या मुलांसाठी खेळ हे केवळ खेळ नसून जीवनप्रशिक्षण आहे, त्यांच्यामधील मूलभूत क्षमता वाढवण्याचं साधन आहे.' असे डॉ. मेधा सोमैया मुलाखतीत म्हणाल्या.

डॉ. भगवान तलवारे-मराठे शिरपूर येथे अनाथ बौद्धिक अक्षम मुलांसाठी शाळा चालवतात. त्यांनी शाळा चालवत असताना येणारे विविध अनुभव सांगत, विशेष मुलांना आयुष्यात स्थिरावण्यासाठी कोणती पावले उचलली गेली पाहिजेत याविषयी मुलाखतीतून मार्गदर्शन केले. खेड्याकडे साधनसुविधा आणि जनजागृतीचा अभाव असल्याने विशेष मुलांचा प्रश्न चिंताजनक असून या भागात अधिकाधिक स्वयंसेवकांनी काम करणे आवश्यक आहे, असे डॉ. तलवारे म्हणाले.

ग्रंथाली-प्रतिभागण आयोजित 'काहीतरी विशेष' कार्यक्रमाच्या १९व्या भागात 'बहुविकलांगता एक आव्हान' या विषयावर डॉ. दीप्ती गांधी यांची मुलाखत लेखिका सुधा हुजूरबाजार-तुंबे यांनी, १६ फेब्रुवारी २०२६ रोजी घेतली. डॉ. दीप्ती यांनी आपल्या कामाची सुरुवात लो व्हिजन कन्सल्टंट म्हणून केली. विविध संस्थांबरोबर काम करत असताना त्यांना इतर अपंगत्व असलेल्या मुलांसाठी उपलब्ध सेवांमध्ये मोठी त्रुटी असल्याचे जाणवले. या जाणिवेतून त्यांनी सर्वसमावेशक सेवा एकाच छताखाली देणारे केंद्र उभारण्याचा संकल्प केला. या संकल्पनेतून बहुविकलांगां-साठीच्या 'मुस्कान फाउंडेशन' या संस्थेचा जन्म झाला. चर्चात्मक स्वरूपाच्या मुलाखतीत डॉ. दीप्ती यांनी 'मुस्कान' ही संस्था बहुविकलांग मुलांचे मूल्यमापन करून त्यांना शिक्षण, कौशल्यविकास यासाठी व पुनर्वसनासाठी कशाप्रकारे साहाय्य करते याबद्दल माहिती दिली. डब्ल्यू.एच.ओ.ने पालकांसाठी जे मोड्युल दिले आहेत, त्यानुसार मार्गदर्शन केले जाते, असेही त्या म्हणाल्या. बहुविकलांग मुलांसाठी 'मुस्कान' ही संस्था एक आशेचा किरण आहे, हे डॉ. दीप्ती गांधी यांच्या मुलाखतीतून अधोरेखित झाले.

या दोन सामाजिक विषयावरील महत्त्वाच्या मुलाखती ग्रंथाली-प्रतिभागण यू ट्यूब चॅनेलवर पाहता येतील.

नियतीच्या वादळातले ऋणानुबंध

हिडिंबा ही महाभारतातील एक व्यक्तिरेखा. तिचा संबंध महाभारतात येतो तो भीमाची पत्नी म्हणून. पुढे महाभारतात तिच्याविषयी फारसे उल्लेख येत नाहीत. पांडवांपैकी महापराक्रमी भीमाची एक पत्नी तीही राक्षसकुळातील. भीम मानवकुळातला. या दोन भिन्न संस्कृतीतील व्यक्तिरेखेचा शोध घेणे तसे आव्हानात्मकच. मात्र लेखिका डॉक्टर स्मिता दातार यांनी या व्यक्तिरेखेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न खूप जाणीवपूर्वक आणि प्रयत्नपूर्वक केलेला आहे, असे 'एक होती हिडिंबा' हे पुस्तक वाचल्यानंतर लक्षात येते.

राक्षसकुळाचे स्वतःचे काही नियम आणि संस्कृती आहे. त्या अर्थाने अगोदर त्यांचा शोध घेणे लेखनासाठी आवश्यक ठरते. त्यानंतर प्रचलित मानवी नियम व संस्कृती यांच्याशी त्यांचा संबंध जोडताना होणारा संघर्ष अपरिहार्य ठरतो. या दोन भिन्न कुळांचा समन्वय साधून कोणावरही अन्याय न होता लेखनाचा तोल ढळणार नाही याची काळजी घेत आपल्या मताशी ठाम राहणे ही लेखकासाठी कसोटीच ठरते.

लेखिकेने हिडिंबाचा शोध घेताना दोन स्तर निश्चित केलेले आहेत. एक आहे तिचे राक्षसकूळ आणि दुसरे आहे तिचे स्त्रीत्व. हिडिंबा राक्षसकुळातील आहे तरी ती एक स्त्री आहे. स्त्रीच्या भावभावना, शरीरधर्म तिलाही आहेतच. बलदंड महापराक्रमी भीमावर ती अनुरक्त होणे स्वाभाविक ठरते. परंतु आपल्या जंगलाच्या राज्यातून बाहेर जाणे आणि मानवाशी संसार करणे इथे बंधनांचे कुंपण उभे राहते. ही गुंतागुंत सोडवताना भीमाच्या पाठी असलेले संपूर्ण महाभारताचे घटित नजरेआड करता येत नाही. गांधर्वविवाह करून घटोत्कचाला जन्म देऊन भीम तिच्यापासून दूर होतो. अशावेळी हिडिंबाच्या नशिबी येणारे एकाकीपण, घटोत्कचाची जबाबदारी, आपले राक्षसकूळ वृद्धिंगत करण्याची जबाबदारी, या सगळ्यात हिडिंबा प्रत्येक स्तरावर एक स्त्री म्हणून कसे टप्पे पार करत गेलेली आहे याचा शोध लेखिकेने घेलेला आहे.

राक्षसांना दोन शक्ती प्राप्त झालेल्या असतात : तीक्ष्ण घ्राणेंद्रिय आणि अंधारातही पाहू शकणारी विशेष दृष्टी. राक्षस फार दूरचा विचार करत नाही. तसेच आपल्या मनातील भाव व्यक्त करण्यासाठी बाणाने थेट वेध घेण्याच्या ऐवजी त्याच्या पायाशी नेम धरायचा. राक्षसांनी मानवाशी संबंध जोडायचे नाहीत, ते अमान्य आहेत. राक्षसांवर राज्य करायचे असेल तर त्यांच्याहून अधिक बलवान होणे आवश्यक आहे. अशा अनेक तर्कांचा आधार घेत लेखिकेने हे राक्षस राज्य उभे केलेले आहे. त्यांच्या जगण्याच्या पद्धती, आहार, युद्धासाठी वापरली जाणारी शस्त्रे, राक्षसांचे आपसातील संबंध, त्यांचे मायावी रूप आणि तंत्र, शत्रूविषयीच्या कल्पना, हे सगळेच भिन्न आणि अकल्पित. या सगळ्यांचा परिचय करून देताना हिडिंबा, तिचा भाऊ हिडिंब, मुलगा घटोत्कच, सून मोरवी, आणि त्यांना झालेली अपत्ये, असा एक कौटुंबिक पट

ग्रंथपान

चांगदेव काळे

९८६९२०७४०३

एक होती हिडिंबा डॉ. स्मिता दातार

जिवंत केलेला आहे.

महाभारताचा प्रवास हा सूडाच्या दिशेने गेलेला आहे. परंतु युद्धात सहभागी न होता ही सगळ्यात मोठी बाब समोर येते ती म्हणजे हिडिंबाने दिलेल्या त्यागाची आहुती. लेखिकेने या त्यागाची विशेष दखल घेतलेली आहे.

हिडिंबाचे व्यक्तित्व साकारताना महाभारतातील सगळ्या घटना समोर आलेल्या आहेत. त्यातल्या नेमक्या घटनांची निवड करून त्यांच्याशी हिडिंबाचे नाते, त्यातून निर्माण होणाऱ्या भावनांचे क्लेश आणि कल्लोळ शोधण्याचा प्रयत्न लेखिकेने केलेला आहे. विशेष म्हणजे घटनांची कुठेही मोडतोड केलेली नाही. तर त्यांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष जो संबंध येतो त्यातून हे हिडिंबाचे व्यक्तित्व शोधलेले आहे. भाऊ हिडिंब, मुलगा घटोत्कच यांच्या व्यक्तिमत्त्वांनाही तितकाच उठवदारपणा देण्याचा प्रयत्न लेखिकेने केलेला आहे.

या लेखनात व्यक्तिरेखा जशा जिवंत करण्याचा प्रयत्न लेखिकेने केलेला आहे, तसाच संवादाच्या बाबतीत लेखिकेने खूप काटेकोरपणा जपलेला आहे. पाच पांडवांच्या पैकी भीम हा हिडिंबाचा पती आहे. त्यामुळे भीम, माता कुंती आणि पत्नी द्रौपदी यांना हिडिंबा जेव्हा सामोरी जाते तेव्हा तिचे व्यक्तित्व उठावदार ठरते ते संवादाच्या रूपाने. पती भीम, त्याची पत्नी द्रौपदी, या दोघांच्या नात्याच्या संबंधाने येणारी असूया, चीड, द्वेष, प्रेम, याविषयी हिडिंबाने अंतःकरणात जे वादळ रोखून ठेवलेले आहे त्याचा स्फोट हाताळणे सोपे नाही. परंतु लेखिकेने या संवादातली उत्कटता आणि भावनांची विविध रूपे किती कुशलपणे हाताळलेली आहेत, ते संवाद वाचल्यानंतर लक्षात येते. प्रत्येकाची मानसिकता, निर्माण झालेल्या प्रश्नांचे मूळ उकलताना जी चिंतनाची बैठक लागते ती या संवादातून उलगडत जाते.

एका मोठ्या महाग्रंथातून एखादी व्यक्तिरेखा वेगळी करायची आणि तिला उठावदारपणे वाचकांच्या समोर सादर करायचे हे काम शिव धनुष्य उचलण्या इतके अवघड आहे. परंतु लेखिकेने अतिशय बारकाईने तपशिलासह हिडिंबा ही व्यक्तिरेखा साकारलेली तर आहेच परंतु प्रत्येक व्यक्तीला न्याय मिळेल हेही कटाक्षाने पाहिलेले आहे. वातावरणसदृश वर्णन करताना भाषेचा डौल कायम राहिल यावरही कटाक्ष ठेवलेला आहे. राक्षस-मानव, मानव-दानव आता संघर्ष असलेल्या कथानकातील उत्कंठा वृद्धिंगत करून आपल्या ईप्सितापर्यंत हे कथानक आणलेले आहे. या संपूर्ण कथानकात सर्व तपशील बारकाईने नोंद करून त्यांची गुंफण केलेली असल्याने हा ग्रंथ वाचकाची दाद घेऊन जाईल इतका उत्तम रितीने घट्ट विणीचा साकारलेला आहे.

'एक होती हिडिंबा' या ग्रंथाचे आकर्षक मुखपृष्ठ सुप्रसिद्ध चित्रकार सतीश भावसार यांनी साकारलेले आहे.

मूल्य ३०० रुपये | सवलतीत १८० रुपये

नितळ मनाच्या गोष्टी

“सुख देवो रे परमेश्वर तुला. पुता तू फादर जाला, नाव काढलं पण ई पोरं बघ न? काय ते कज्जे? चालू न चालूच ती तुमची जेशी कवडी गुणाई पोरी पण काय चाळे चालतात तिये तो जॅक? ई त्याया नादी लागले दोन पोरं न त्याला? शी! शोभते का तिला ये? पोरीई जात आय – बाबाई आब्रू काढते ती माफ कर रे जेजूस परमेश्वरा”

एकूण ग्रामीण व शहरी समाज, संस्कृती आणि भोवताल यात होत जाणाऱ्या बदलाचे वास्तव चित्रण ठळकपणे साहित्यात आढळून येत नाही अशा स्वरूपाची तक्रार अलीकडे दबक्या आवाजात चर्चा सुरु आहे. ही गोष्ट खरीच आहे की गेल्या अर्ध्या शतकात ग्रामीण आणि शहरी भागात जो बदल झपाट्याने होत आहे त्याचे संपूर्ण वास्तव चित्रण अस्वस्थ करणारे आहे. होणारे बदल हे भौतिक स्वरूपाचे अथवा आधिभौतिक स्वरूपाचे आहेत; परंतु त्यात होणारा फायदा किती जणांचा आणि त्यातून होणारे नुकसान आणि होणारी ससेहोलपट किती जणांची हा विचार तुलनेत करताना अस्वस्थ व्हायला होते. ही ससेहोलपट आणि अस्वस्थता व्यक्त करणारा एकच म्हणता येईल तो म्हणजे साहित्यिक कलावंत यांचा. या गटात एक नाव आवर्जून घेता येईल ते स्टॅन्ली गोन्साल्विस यांचे. त्यासाठी त्यांचा ‘अबोलीचे बोल’ हा कथासंग्रह संदर्भ म्हणून आपणास समोर ठेवता येईल.

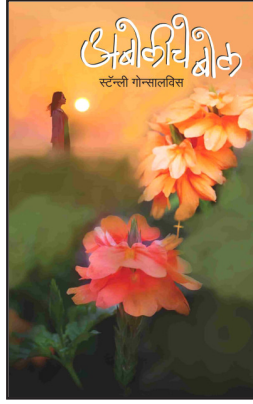
वसई-विरार हा पट्टा मुंबईला लागून असलेला भाग. एकेकाळी हिरवागार, सुपीक, संपन्न असा हा प्रदेश मोठा वैभवशाली वाटत असे. आज ही प्रसन्न वाटणारी संपन्नता कुठल्या कुठे भिरकावली गेलेली आहे आणि जो भूमिपुत्र होता जो या मातीशी आणि निसर्गाशी एकरूप झालेला होता, आज तो परका झालेला दिसत आहे. झालेले विद्रूपीकरण आणि मनात असलेली शल्ये आपल्या साहित्यकृतीतून मांडणे हा एकमेव उपाय या मनामनातून दिसून येतो. स्टॅन्ली गोन्साल्विस यांनी त्यांच्या या कथासंग्रहात जे वास्तव मांडलेले आहे ते याच पट्ट्यातील असून ते किती प्रत्ययकारी आहे आणि सुन्न करणारे आहे याचा प्रत्यय या कथा वाचताना येतो.

‘अबोलीचे बोल’ या कथासंग्रहात एकूण १४ कथांचा समावेश आहे. या कथा वसई-विरार परिसरात झालेल्या बदलाचा वेध घेतात तसाच तिथे असलेल्या व्यक्तिरेखा यांचाही तितक्याच अलवारपणे वेध घेताना दिसतात. आजची पिढी आणि अगोदरची पिढी यांच्यात असलेले अंतर व्यक्त करताना काही वेळेस थोडेसे पाठी जाऊन स्मरणरंजनामध्ये तो भाग घ्यावा लागलेला आहे

ग्रंथपान

अबोलीचे बोल स्टॅन्ली गोन्साल्विस

तितकेच. त्यामुळे तो सगळाच काळ आपोआपच वास्तववादी स्वरूपात आपल्या नजरसमोर उभा राहतो. व्यक्तिरेखा साकार करताना त्याच्या मानसिकतेचाही विचार करावा लागतो. त्याच्या विचारसरणीचा आणि भोवतालच्या परिणामकारक बदलाचा, त्याच्याशी समन्वय साधावा लागतो. तो या कथांमधून साधलेला आहे.

प्रत्येक कथेची मांडणी ही अतिशय सरळ साध्या स्वरूपात केलेली आहे. एखाद्या प्रवाही गतीप्रमाणे. यात खाचखळगे जरूर आहेत परंतु त्यातून जी मांडणी झालेली आहे ती शेवटपर्यंत अतिशय उत्कंठावर्धक अशीच आहे. बाल मन, तरुण मन आणि वृद्ध मन यांच्या अवस्था स्वतंत्र असतात आणि त्या मनाशी प्रामाणिक असतात. हे प्रामाणिकपण टिकवून ठेवणे हे लेखकासाठी मोठे आव्हान असते, परंतु गोन्साल्विस यांनी अतिशय लीलया हे आव्हान पेलले आहे. त्यांनी जसा परिसराचा आणि व्यक्तिरेखांचा अतिशय चपखलपणे परिचय करून दिलेला आहे, तसाच भाषा हासुद्धा प्रकार त्यांनी अतिशय उत्तम जपलेला आहे. या भागातील भाषा वाडवळी आहे आणि तिला स्वतःचा असा एक मातीचा गंध आहे. या

गंधाला त्यांनी एखाद्या कुपीत जपून ठेवावे इतक्या हळुवारपणे जपलेले दिसून येते.

या कथासंग्रहाला साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त सुप्रसिद्ध साहित्यिक डॉ. सुरेश सावंत यांनी प्रस्तावना लिहिलेली आहे. या प्रस्तावनेत त्यांनी गोन्साल्विस यांच्या प्रत्येक कथेविषयी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये दाखवलेली आहेत. या कथांमधून जे जे उदात्त आणि प्रत्येकाला भावणारे आहे त्याचाही त्यांनी आवर्जून उल्लेख केलेला आहे.

स्टॅन्ली गोन्साल्विस यांनी त्यांच्या मनोगतात आपली भूमिका अतिशय प्रामाणिकपणे मांडलेली आहे. त्यामुळे प्रास्ताविक आणि मनोगत ही या कथासंग्रहाची भूषणे मानायला हवीत

हा संपूर्ण कथासंग्रह वाचत असताना पदोपदी हेच जाणवले की स्टॅन्ली गोन्साल्विस यांनी अतिशय निर्मळ मनाने आणि तितक्याच हळुवारपणे आपल्या कथा साकारलेल्या आहेत. किंबहुना कुठल्याही तंत्रात न अडकता आपल्याला जे मांडायचे आहे ते उत्तम रितीने कसे मांडता येते याचे उदाहरण म्हणून पाहायचे असेल तर ‘अबोलीचे बोल’ हा कथासंग्रह जरूर पाहायला हवा.

‘अबोलीचे बोल’ या कथासंग्रहाचे सुंदर मुखपृष्ठ सतीश भावसार यांनी साकारलेले आहे.

मूल्य २५० रुपये । सवलतीत १५० रुपये

गीतेला साजेशा कथा

“आपल्याला कायमचं आवडेल, कुरकुर न करता सुखदुःखाच्या क्षणी साध देईल, आपली काळजी घेईल, प्रेम करेल तेही शेवटच्या श्वासापर्यंत असा जोडीदार आयुष्याच्या प्रवासातच शोधावा लागतो. केवळ एक विरंगुळा म्हणून काही दिवस करीत असलेल्या प्रवासातला हा लखलखाट, हे क्षण धुंद आणि स्वच्छंद असतात. माणसाला सारे जगच सुंदर दिसू लागते. निरागस दिसू लागतो समोरचा माणूस या तरुण वयामध्ये. पण, बोटीवरचा हा लखलखाट, ही शोभा म्हणजे केवळ आभास असतो. मती गहाण टाकणारा आभास.”

लेखक ज्या वातावरणात आणि परिसराशी एकरूप झालेला असतो त्याचे चित्रण त्याच्या साहित्यात आले तर ते नेहमीच आज्ञाराम ठरते. त्याचप्रमाणे त्या लेखनाला वास्तवाचे स्वरूपही प्राप्त होते. त्यामुळे साकारलेले चित्रण हे त्या लेखकाचे वैयक्तिक अनुभव विश्व त्या लेखनातून वाचकांच्या समोर अधिक सुंदरपणे दृढ होत जाते. असा अनेक मोठ्या साहित्यिकांच्या बाबतीत आलेला अनुभव ‘साँग ऑफ इंडिया’ या कथासंग्रहाने पुन्हा समोर ठेवलेला आहे. या कथासंग्रहात आपल्यासमोर चित्रण केलेले जे वास्तव आहे ते पश्चिम किनारा अर्थातच समुद्रकिनारा आणि त्याच्या आजूबाजूचा परिसर हा आहे. स्वाभाविकच त्यामुळे वसई आणि आजूबाजूचा जो परिसर सुंदर हिरवळीने नटलेला आहे आणि समुद्राची गाज कायम हृदयात जपलेला आहे, त्या परिसराचे चित्रण हा एक वेगळा अनुभव चिरंतन ठेवण्याचे कार्य या लेखनाने केलेले आहे. हा पट्टा विशेषतः वाडवळी भाषेचा आहे. ही भाषा तेथील हिरव्यागार परिसराइतकीच ताजीतवानी आणि मनाला भुरळ घालणारी आहे, “थांब पोरा, ही कांबळ तेवढी घेऊन जा. थंडीचे दी हत रे. रातची तुला उपयोगी पडेल.”

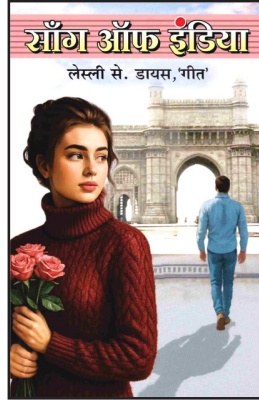
या पट्ट्यात असलेला जनसमुदाय हा बहुतांश ख्रिस्ती आहे. हा समाज ख्रिस्ती आहे म्हणून आपल्यापासून वेगळा आहे असे समजण्याचे कारण नाही. थोडाफार फरक असू शकतो इतकाच; परंतु एकूण जडणघडण ही वेगळी नाही. तरीही जे वेगळेपण आहे ते त्यांनी जपून ठेवलेले आहे हे या कथासंग्रहातून दिसून येते.

या कथासंग्रहात एकूण २३ कथा आहेत. या कथांचे वैशिष्ट्य असे, की या बहुतांशी समुद्रसफर, परदेशगमन, वैयक्तिक आयुष्यात आलेले वेगळेवेगळे अनुभव, भेटलेली वेगळी माणसे, त्यांनी दिलेले अनुभव यांचा यात समावेश आहे. यात हेही स्पष्ट होत जाते की लेखक इंजिनीयर असल्याने कंपनी, त्यातली यंत्रे, त्यांच्याशी असणारा संबंध हे स्वाभाविकपणे त्यात येत जाते. परंतु हे येणे वेगळे न राहता ते लेखकाच्या अनुभवांचा एक भाग आहेत असे सातत्याने वाटत राहते.

ग्रंथपान

साँग ऑफ इंडिया लेस्ली डायस

या कथा बहुतेक प्रथमपुरुषी असल्याने लेखक जणू आपलेच अनुभव वाचकांच्या समोर सहजपणे गप्पा माराव्यात त्याप्रमाणे संवाद साधत सादर केलेल्या आहेत. या कथनात हळुवारपणा आणि गोडवा आहे. कथेत कुठेही ओढाताण व जाणून-बुजून संघर्ष निर्माण करण्याची धडपड नाही. तर कथाही तिच्या अंगभूत अंगाने पुढे जाते आणि तिचा तिला नैसर्गिकपणा कायम ठेवते. हे वेगळे वैशिष्ट्य या कथेतून दिसून येते. अर्थातच काही कथा या रहस्यमय भासतील अशा आहेत. यातले चढउतार कथेला वेगळा अर्थ प्राप्त करून देतील आणि वाचकांची उत्कंठा वर्धित करण्याची क्षमता राखतील यासाठी लेखकाने त्याची शैली म्हणून नक्कीच प्रयत्न केलेला आहे.

या सर्व कथांची एक मोहिनी नकळत वाचकाच्या मनावर होत जाते. ‘साँग ऑफ इंडिया’ या कथेत अमेय व नतालिया यांच्या प्रेमाचे नाजूक फूल कसे उमलते त्याचे सुंदर वर्णन येते. त्याचप्रमाणे ‘साँग ऑफ अमेरिका’ या कथेत निकोल व निनाद यांच्या प्रेमाचा सुंदर गोफ गुंफलेला आहे. परंतु ही कथा अलगदपणे एकमेकांपासून कसे दूर व्हावे याचेही दर्शन घडवते. ‘दूरदेशीचा किनारा’ यात होडीने दुर्बर्षीत केलेल्या प्रवासाची व परतीची सुंदर अनुभव वीण दिसून

येते. ‘उड्डाण’ या कथेत स्वतः तयार केलेल्या हेलिकॉप्टरची अनुभवसंपन्नता सांगताना लेखक लिहितात, ‘माझं स्वतःचं होममेड हेलिकॉप्टर. यासाठी मी दिवस-रात्र धडपडत होतो. रात्रीचे दिवस करत होतो. लहानपणापासून उराशी बाळगलेल्या या माझ्या स्वप्नाचा पाठलाग करताना अगदी भन्नाट वाऱ्यासारखा येथून तेथे मी पळत होतो.’

या सगळ्याच कथा लघुकथा म्हणून अतिशय सुंदर गुंफलेल्या आहेत. या कथा वाचत असताना वाचक नकळतपणे कथांमध्ये एकरूप होत जातो आणि त्या अनुभवाशी समरस होतो.

या कथासंग्रहाच्या सुरुवातीलाच लेखकाने आपल्या जडणघडणीविषयी मनोगत व्यक्त केलेले आहे. सुवार्ता आणि गीत यामुळे त्यांच्या लेखनाला बहर मिळालेला आहे. विशेष म्हणजे फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो यांचा सहवास आणि मार्गदर्शन त्यांना लाभलेले आहे. या कथांविषयी गिरीज चर्च, वसई, मानसी फ्रान्सिस कोरिया यांचे आशीर्वाद लाभलेले आहेत. या कथासंग्रहाचे मुखपृष्ठ आणि अक्षरजुळणी ग्रंथाली संगणक विभागाने केलेली आहे.

मूल्य ३५० रुपये । सवलतीत २१० रुपये

आत आतल्या कविता

'पोटजाळ' हा नीलकंठ कदम यांचा हा दुसरा कवितासंग्रह नुकताच प्रकाशित झाला. यापूर्वी त्यांचा पहिला कवितासंग्रह 'स्वतःच्या समजुतीकरिता' १९९६ सालात प्रकाशित झाला होता. दोन कवितासंग्रहामधील अंतर खूप मोठे आहे. तसे त्यांनी आपल्या मनोगतात सुरुवातीलाच स्पष्ट केलेले आहे. कवितासंग्रह वाचल्यानंतर त्याची खात्री पटते.

कवितेत आलेले विविध विषय अनुभवांगी असल्याने त्यात व्यक्त झालेल्या भावना आणि संवेदना कवीने अतिशय सहज आणि तितक्याच मोकळेपणाने मांडलेल्या आहेत. पोखरलेल्या, भेगाळलेल्या, काजोळलेल्या मनात किती द्वेष, असूया, भय, वासना असू शकतात त्या प्रत्येकाला ठाऊक असतात. मात्र त्यांचे प्रकटीकरण टाळण्याकडे, दडवून ठेवण्याकडे प्रत्येकाचा कल असतो. मात्र त्यातून जे अनुभवाला येते ते पोटातल्या वणव्याइतकेच एकाकीपणे सहन करावे लागते. हे एकाकीपण पृथ्वी आणि आकाश यातील विजनप्रदेशात उभे राहण्याइतके आणि आपलाच आतील कल्लोळ आपणच ऐकत आहोत इतके प्रखर असते. अशावेळी आशादायी म्हणावे असे काही हाती लागत नाही. पुन्हा पुन्हा उमदीने उभे राहण्याचे ध्येय कोलमडताना, कोसळताना दिसत राहते.

कवीला आजूबाजूला दिसणारे संपूर्ण वास्तव हे विखारी, नश्वर, मायावी, क्रौर्य, भग्न आणि संस्कृतीवर धारदार शस्त्राने वार करावा अशा मानसिकतेने व्यापलेले आहे. त्यामुळे विषण्ण वाटावे, अनिश्चित वाटावे आणि कुठलाच उपाय हाती नसल्याने आतल्या आत संपूर्ण कळ सहन करावा लागणे यासारखे दुर्दैव नाही. कवी स्वतःच हे सर्व वास्तव टिपताना हतबलाचे, खोटेपणाचे बुरखे फाडून विचारतात, 'विश्वाला व्यापून उरणारे अमानुष व्याकूळपण अनुभवले का कधी?' त्याचे प्रतीक म्हणून नमूद करतात, की माणसं कोवळ्या किरणांसोबत बेवारस मेलेल्या कवीच्या निष्प्राण देहासमोर खिन्न उदास उभे राहतात, निरर्थक राहतात.

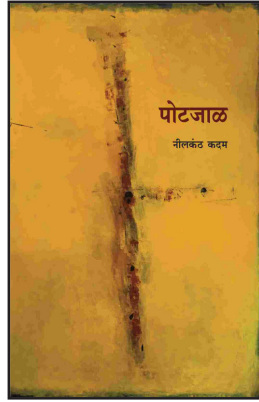
श्वास थांबला, डोळे मिटले की मरणाचा कल्लोळ सुरु होतो इतकेच. यासाठी त्यांनी वापरलेली प्रतिमा म्हणजे दुःखाचं वटवाघुळ लटकतंय उलटं पृथ्वीच्या माथ्यावर. याचे कारण आज जगभर युद्ध, द्वेष, मृत्यू यांचे जे तांडव सुरु आहे ते भयावह आहे हे मान्य करावेच लागते. त्यामुळे जग निळाशार आकाशातून हिंसा आणि क्रौर्य आणि भरलेले यान कधी अंगावर कोसळेल या भयाने हवालदिल झालेले दिसते. त्यासाठी कवी म्हणतात, एका अर्थाने हे संपूर्ण जग विनाशकाने खच्चून भरलेले एखाद अजस्र गलबत असावे, ते विनाशाच्या समुद्रातून प्रवासाला निघालेले आहे.

कवी केवळ विषण्णता दाखवत आहे असे नाही, तर माणसाविषयीचा आशावादही व्यक्त करतात. वाळवंटात तळे

ग्रंथपान

पोटजाळ नीलकंठ कदम

सापडावे तशा काही सुंदर हळुवार संवेदनांच्या लाटा उमटणाऱ्या कविता या संग्रहात आहेत. 'ती,' 'तळे', 'पाऊस' आणि 'पागोळ्या', 'स्वप्न', या त्या कविता होत. 'गुज' ही कविता तर एक गोड भावगीत व्हावे आणि नादाने गुणगुणावे अशी आहे.

या संग्रहात एकूण ४३ कविता आहेत आणि त्या विविध नियतकालिकातून प्रकाशित झालेल्या आहेत. यातील बऱ्याचशा कविता अल्पाक्षरी, लहान आहेत. अफजर व धारचुला, या दोन कविता माणूस आणि गाव यांचे वास्तव चित्र उभ्या करणाऱ्या आहेत. 'माफीनामा की कबुली जबाब' ही मैत्रभाव व्यक्त करणारी शेवटची काहीशी दीर्घ कविता होय.

नीलकंठ कदम यांची कविता सहज सोपी व वरवरची वाटावी इतकी ती सोपी नक्कीच नाही. अतिशय घासूनपुसून प्रतिमा आणि प्रतीकांचा नेमका वापर केलेली ही कविता आहे. ती वास्तवाला भिडणारी आणि माणसाच्या माणूसपणाची सोलीव कविता आहे. माणसाच्या ठायी असलेल्या अनेक गुणावगुणांचे धागे उघडून दाखवते. प्रत्येक रसिक कवीने ही कविता वाचायला हवी. नीरजा या संग्रहाच्या बलबवर लिहितात त्याप्रमाणे हे मान्यच करायला हवे, की

'नीलकंठ कदम मोजके तरी आशयगर्भ लिहिणारा हा कवी कविता या रूपबंधाकडे अत्यंत गंभीरपणे पाहतोच तसेच कवितेतली काव्यात्मकताही जपतो.'

नीलकंठ कदम यांनी अनेक नियतकालिकांमधून कविता लेखन केलेले आहे. त्यांचे दोन कवितासंग्रह प्रकाशित आहेतच. याशिवाय 'प्रेरणा', 'ज्वालामुखी', 'अंधारयात्रिक' ही त्यांची नाटके महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाच्या नाट्यस्पर्धेत सादर झालेली आहेत व त्यांना पारितोषिकदेखील मिळालेले आहे. 'कविता आस्वाद आणि समीक्षा' हा त्यांचा काव्यसमीक्षेवरील ग्रंथ प्रकाशित आहे. तसेच 'नाटक सांगोपांग' हा नाट्यविषयक समीक्षाग्रंथ प्रकाशित आहे. भालचंद्र नेमाडे यांच्या कवितेवरील 'देखणी संबंधी' हे समीक्षेचे संपादन त्यांनी केलेले आहे. विविध विद्यापीठांनी आयोजित केलेल्या अनेक चर्चासत्रांमध्ये त्यांनी सहभाग घेतलेला आहे. तसेच नाट्य व एकांकिका स्पर्धांचे परीक्षक म्हणूनही त्यांनी काम पाहिलेले आहे. हिंदी, इंग्रजी आणि उर्दू भाषांमध्ये त्यांच्या कवितांचे अनुवाद झालेले आहेत. त्यांच्या लेखनाला अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आलेले आहे.

'पोटजाळ' हा एक उत्तम आशयगर्भ कवितासंग्रह असून त्याला नितीन दादरावाला यांचे संदर्भसंपन्न मुखपृष्ठ लाभलेले आहे.

मूल्य १५० रुपये । सवलतीत ९० रुपये

सारस्वत
बँक

सारस्वत को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.

(शेड्युल्ड बँक)

सारस्वत
होम प्लस

विश्वासाच्या नात्याची अविरत परंपरा...

गृहप्रवेश,
आपल्या हक्काच्या वास्तूत
सारस्वत होम प्लस सह

महिला कर्जदारांसाठी
0.05% सवलत

त्वरित
कर्जमंजूरी

रु. 3 कोटींपर्यंत
कर्ज

*सारस्वत बँक (को-ऑपरेटिव्ह) लि. चे कार्यालय, पुणे-४११००१, महाराष्ट्र

अधिक माहितीसाठी 9595 635 635 या नंबरवर मिस्ड कॉल द्या.

www.saraswat.bank.in

मुद्रक, प्रकाशन : डॉ. लतिका भानुशाली यांनी ग्रंथाली विश्वस्त संस्थेच्या वतीने, 'शब्द रुची' हे त्रैमासिक ट्रिनिटी अकादमी फॉर कॉर्पोरेट ट्रेनिंग लिमिटेड पुणे सर्व्हे क्रमांक २६/५, नर्हे इंडस्ट्रियल एरिया, झील कॉलेज रोड, आंबेगाव, पुणे ४११०४१ येथे छापून ग्रंथाली विश्वस्त संस्थेच्या वतीने, १०१, १/बी विंग 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप. सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटीसमोर, मनोरमा नगरकर मार्ग, माहीम (प.), मुंबई ४०००१६ येथे प्रकाशित केले.